भाग २

॥ यतो कृष्णस्ततो जयः ॥

भगवान् श्रीकृष्ण

बाळशास्त्री हरदास

अनुक्रमणिका

कृष्णजन्मापूर्वीचा इतिहास

यादवांच्या वृष्णी व अंधकांच्या गणराज्यांपैकीं अंधकांच्या गणराज्यावर एक विलक्षण स्वरूपाची आपत्ति आली. ती आपत्ति जरासंधाच्या साम्राज्यवादाची होय. राजा जरासंधाचा साम्राज्यवाद कोणत्या स्वरूपाचा होता याचें विवेचन मी माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानमालेंत राजसंस्थेचा अध:पात चित्रित करतांना केलेलें आहे. भारतीय राजसंस्था व सम्राटसंस्था या दोन्हीही लोकांतून उत्पन्न झालेल्या असून त्या लोकाभिमुख असत. राजसंस्थेवर पौरजानपद सत्ता, सचिवसत्ता, अमात्यसत्ता, व तपस्विसत्ता यांचें नियंत्रण कसें असे, या सर्व नियंत्रणांवरही धर्मसत्तेचें नियंत्रण कसें राही, व सर्व राजे मिळून धर्म, प्रताप इत्यादि गुणविशेषांना पाहून आपला नेता अथवा सम्राट कसा निवडीत याचें महाभारतांतील अंतर्गत पुराव्यावरून व इतर वाङ्मयांतीलही पुराव्यावरून साधार व सविस्तर विवेचन मी माझ्या "महाभारतावरील व्याख्यानें" या ग्रंथांत केलेलें आहे. त्याप्रमाणें राजसंस्थेच्या या तत्त्वाला पायाखालीं तुडवून जरासंधानें तिचें विडंबन कसें चालविलें होतें हेंही मी तेथेंच दाखविलें आहे. त्याचा मी येथें विस्तार करीत नाहीं. जरासंधाच्या साम्राज्यवादाच्या रूपानें धर्माऐवजीं बळाला महत्त्व चढलें. सम्राट निवडण्याच्या प्राचीन पद्धतीला पूर्णपणें अर्धचंद्र मिळून जो बलवान् असेल त्यानें इतरांचे न्याय्य अधिकारही लुबाडून अधिराज्य गाजवावें व सम्राटपदावर आरूढ व्हावें, आणि आपण जें करूं तेंच धर्म्य आहे असा दर्प मिरवावा अशी वस्तुस्थिति उत्पन्न झाली. ज्याच्या समर्थ नेतृत्वाखालीं हा आसुरी साम्राज्यवाद उत्पन्न झाला तो पुरुष म्हणजे मगध देशाचा राजा (हल्लींचा बिहार) जरासंध होय. त्यानें चंद्र व सूर्य कुळांतील सर्व राजांना मुळापासून उखडून टाकावयाचा प्रयत्न केला. आपल्याला कोणीही विरोध करूं नये म्हणून जुने राजवंश नष्ट करून टाकणें व उग्र

व्याख्यान ७ वें दि. २-४-५२

दण्डाच्या भयानें धार्मिकांनाही आपल्या सत्तेचे दास करणें हें त्याच्या साम्राज्यवादाचें स्वरूप होतें. चंद्र व सूर्य वंशांचीं जीं शंभर कुळें होतीं त्यांतील ८६ राजांना त्यानें आपल्या पराक्रमानें जिंकलें. जे आपल्या सत्तेचे अंकित होतील त्यांना तो जीवदान देई; व बाकीच्या रण करावयास उद्युक्त झालेल्या राजांचा केवळ पराभव करून त्याचें समाधान नव्हतें तर त्या सर्व राजांना महादेवाला नरबळी वा राजबळी देण्याचा त्यानें निश्चय केला होता. अशा ८६ राजांना त्यानें पकडून ठेविलें होतें. व यज्ञीय पशु म्हणून बलिदान करण्यासाठीं त्यांजवर प्रोक्षण करून त्यानें त्यांना आपल्या गिरिव्रज नांवाच्या राजधानीत बंदिवासांत आणून टाकलें होतें. केवळ १४ राजांना त्यानें जिंकावयाचें राहिलें होतें. व शंभराची ही संख्या पूर्ण झाली म्हणजे शतराजबलींचा तो नरमेध-समारंभ व्हावयाचा होता! सर्व हिंदुस्थान आपल्या साम्राज्याखालीं आणावयाचें म्हणजे गणराज्यें बुडविण्याचें धोरण जरासंधाला स्वीकारणें अवश्य होतें. गण-राज्याच्या एकसंधतेमुळें तें बुडविणें सुलभ होत नाही व म्हणून तें बुडविण्यासाठीं वेगळ्याच मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. गण-राज्यांत स्वातंत्र्याच्या निर्मल सुखाचा लाभ व समानतेचें वातावरण सर्वांना अनुभवावयास मिळत असल्यामुळें गण सहसा कोणाच्याही अंकित होत नाहीत. कोणत्याही स्वरूपाच्या आक्रमणकारी साम्राज्य-वादाची अधिसत्ता आपल्यावर गाजवू न देतां ती उखडून टाकण्याचाच गणांचा स्वाभाविक प्रयत्न असतो. सम्राटानें एवढ्यासाठीं गण बुडविण्याचा कार्यक्रम बहुधा अंगीकारलेला असतो. पण गणराज्य बुडणार कसें? भेद हेंच गणांच्या बुडण्याचें साधन आहे. बाह्य आक्रमणांनीं गण बुडू शकत नाहीं. आपसांतील मतभेदाच्या, मत्स-राच्या व भांडणांच्या आपत्तीमुळेंच गण बुडतात हें आपण मागील व्याख्यानांत पाहिलेंच आहे. म्हणून कौटिल्यानें गणराज्यें कशीं बुडवावीं हें सांगतांना असें म्हटलें आहे कीं,–

विगुणान् भेददण्डाभ्याम् –कौटिलीय अर्थशास्त्र पृ. १८६.

आधीं गणांत फूट पाडावी व एकदां फूट पडली कीं मग दण्डाचा वापर करून गणराज्य नष्ट करावें. जरासंधानेंही मथुरेच्या गण-

राज्याचा याच पद्धतीनें विध्वंस करावा अशी परिस्थिति त्याच्या दैवानें त्याला उपलब्ध करून दिली. अंधकांचें हें राज्य दान, पराक्रम इत्यादि गोष्टींनीं विख्यात होतें. त्या अंधकांच्या राज्याचा राजा ही पदवी धारण करणारा गणमुख्य जो उग्रसेन त्याचा वडील मुलगा कंस हा अत्यंत पराक्रमी होता. कंसाच्या सामर्थ्यावर प्रसन्न होऊन असो, अथवा इतर कोणत्याही कारणास्तव असो, पण जरासंधानें आपल्या अस्ति व प्राप्ति या नांवाच्या दोन मुली कंसाला दिल्या. संघराज्याच्या नियमानुसार प्रत्येक व्यक्तीचें घटकत्व त्या राज्याचा घटक–प्रजाजन म्हणून असावयाचें व व्यक्ति या नात्याचें त्याचें वैशिष्टच हें द्वितीय श्रेणींतलें समजलें जावयाचें असा नियम असे. या नव्या नात्यापूर्वी कंसाचीही हीच वस्तुस्थिति होती. पण जरासंधासारख्या जगज्जेत्या व अत्यंत बलसंपन्न अशा सम्राटाचा तो जांवई होतांक्षणींच त्याच्या पाठीशीं मगध सम्राटाचें महान् सामर्थ्य उभें राहिलें व मगध सम्राटाच्याच प्रेरणेनें त्यानें गणराज्याचें स्वरूप नष्ट करून त्या जागी स्वतःची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा कसोशीचा प्रयत्न चालविला. अर्थातच स्वतंत्र गणराज्याचे सदस्य व कुळांचे मुख्य त्याला विरोध करूं लागले. पण मूळचाच स्वार्थी व आतां सत्ताभिलाषा उत्पन्न झालेला कंस त्यांच्या विरोधाला भीक घालण्याइतका दुर्बळ उरला नव्हता, त्यानें लोक आपल्याविरुद्ध उठतात असें पाहून त्यांचें दमन करण्यासाठीं मगध सम्राटाकडून साह्य घेतलें व मगधांच्या साह्यानें सर्व यादवांना विशेषतः अंधक गणांतील लोकांना 'त्राहि भगवन्' करून सोडलें. अशा वेळीं अंधक गणांतील मुख्यांचा त्याच्याशीं जो संघर्ष सुरू झाला, त्यांत टिकाव लागावा म्हणून वृष्णिसंघाशीं अंधकांनीं नातें जोडलें व उग्रसेनाची मुलगी त्यांच्या मुख्याला देऊन अधिक जिव्हाळयानें हे दोन्ही संघ एकत्रित झाले. भगवान् श्रीकृष्णांनीं स्वतःच यासंबंधीं असें म्हटलें आहे कीं,

अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स्वज्ञातीनभिभूय वृथामतिः ।। ३१

श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् ।
भोजराजन्यवृद्धैश्च पीडयमानैर्दुरात्मना ।। ३२
ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
दत्वाऽक्रूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ।। ३३
संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनाभानौ मया रामेण चाप्युत ।। ३४

—— महाभारत सभापर्व अ. १४

" कांहीं काळानंतर खोटचा बुद्धीच्या कंसानें अस्ति व प्राप्ति या राजा जरासंधाच्या दोन मुलीशीं लग्नें करून त्याच्या सैन्याचें साहाय्य घेतलें व यादवांचें प्रमथन करून त्यांची गणराज्य घटना नष्ट करून स्वतःची एकतंत्री सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न चालविला. (श्रैष्ठ्यं प्राप्तः याचा अर्थ या सत्ताभिलाषा-शिवाय दुसरा असूं शकत नाहीं. 'अतीवापनयो महान्' या शब्दांचें स्वारस्य त्याविना स्पष्ट होऊं शकत नाही.) हाच त्याचा सर्वांत मोठा अन्याय होता. त्या दुरात्म्याकडून भोजगणराज्यांतील (अंध-कांनाच भोज हेंही दुसरें नांव होतें.) मुख्यांना (वृद्ध या शब्दाचा मुरब्बी, व अनुभविक असे अधिकारी असा अर्थ होतो. व गणघटनेंत तसाच अर्थ केला आहे हें महाभारताच्या शांतिपर्वांतील गणघटना-विषयक वर्णन बारकाईनें पाहिलें असतां ध्यानांत येतें) अतोनात त्रास होऊं लागल्यावर स्वतःच्या ज्ञातीचें अथवा अंधकांचें संरक्षण होण्यासाठीं (व आज जी आपत्ति अंधकांवर आहे तीच वृष्णींवरही येऊं नये या भावनेनेंच बहुधा पुढच्या बेताला व अंधकांशीं मिळून एका समानघटनेनें राहून संरक्षणात्मक फळी उभारावयास वृष्णीही सिद्ध झाले असले पाहिजेत.) अंधकांनीं आहुकाची अथवा उग्र-सेनाची सुतनु या नांवाची मुलगी अक्रुराला देऊन (वृष्णिगणाचा मुख्य अक्रुर होता.) आपल्याशीं संबंध जोडला."

पण अंधक व वृष्णि एकत्र आले तरी सुद्धां जरासंधाच्या सामर्थ्याच्या पोलादी पार्श्वभूमीवर उभारलेला कंसाचा सत्तावाद त्यामुळें डळमळणें अशक्य होतें. त्यानें कांहींएक न जुमानतां जे जे विरोधक म्हणून आडवे आले त्यांपैकीं कित्येकांना सीमापार

व्हावयास लावून तर कित्येकांचा वध करून व कित्येकांचा भयानक छळ करून पिळवणुकीकर आधारलेलें आपलें सत्तातंत्र सुरू केलें. पदवीधर राजा न राहतां तो खऱ्या अर्थानेंच यादवांचा एकमुखी राजा झाला. त्याचा बाप उग्रसेन हा आपल्या मुलाच्या या आक्रमणकारी प्रवृत्तीला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न करूं लागतांच त्यानें उग्रसेनासच पकडून बंदिवासांत टाकून दिलें. हरिवंशांत दोन ठिकाणीं कंसाच्या या आक्रमणाचें वर्णन आलेलें असून श्रीमहाभारताच्या उद्योगपर्वांत स्वत: श्रीकृष्णांच्या उद्‌गारांनीं त्याला पाठिंबा मिळतो. हरिवंशात आलेलें तें वर्णन पुढीलप्रमाणें:—

कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्धनः ।
राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्पष्टविक्रमः ।। ६५
राज्ञां भयंकरो घोरः शंकनीयो महीक्षिताम् ।
भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्‌बाह्यतां गतः ।। ६६
दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना ।
युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ।। ६७
न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ।
नात्मराज्ये प्रियकरश्चण्डः कररुचिः सदा ।। ६८

—महाभारत, हरिवंश पर्व अ. ५४

"कंस नांवाचा विशालनेत्र व सिंहाप्रमाणें पराक्रमी असा भोज कुळांतील राजा पृथ्वीवर विख्यात आहे. तो सर्व सामंतांना अत्यंत भयंकर वाटत असून सर्व राजांच्या अंत:करणांत त्याच्याविषयीं एक प्रकारचा धाक आहे. चारित्र्य व नीतीचा मार्ग त्यानें केव्हांच सोडलेला असून सर्व प्राणिमात्रांना तो अत्यंत भयावह आहे. त्याचें अंत:करण अत्यंत दुष्ट असून त्याचा अभिनिवेश अत्यंत दारुण आहे. गर्वोद्धत होऊन प्रजांच्या अंगावर कांटा उभा राहील असें वर्तन तो करतो. राजा होऊनही राजधर्मावर त्याचें मुळींच प्रेम नाहीं. स्वकीयांवर तो अत्याचार करीत असल्यामुळें त्यांना तो असुखकारक आहे. अत्यंत उग्र स्वभावाचा व कर लादून प्रजेची पिळवणूक करणारा तो असल्यामुळें स्वत:च्या राज्यांत तो अत्यंत अप्रिय आहे."

हरिवंशांतील दुसरा उल्लेख पुढीलप्रमाणें आहेः—

जरासन्धस्य कल्याण्यौ पीनश्रोणिपयोधरे ।
उभे कंसस्य ते भार्ये प्रादाद्बार्हद्रथो नृपः ॥ ६
स ताभ्यां मुमुदे राजा बद्ध्वा पितरमाहुकम् ।
समाश्रित्य जरासंधमनादृत्य च यादवान् ॥
शूरसेनेश्वरो राजा यथा ते बहुशः श्रुतः ॥ ७

——महाभारत, हरिवंश विष्णुपर्व अ. ३४

"जरासंधानें आपल्या दोन सुन्दर मुली कंसाला दिल्या. त्यामुळें मिळालेल्या जरासंधाच्या आश्रयानें यादवांचा अनादर करून व आपल्या पित्याला बंधनांत टाकून तो शूरसेनेश्वर झाला."

पित्याच्या बंधनाची हीच गोष्ट महाभारतांत पुढीलप्रमाणें सुचविली आहे.

भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशं गतः ॥ ३७

——महाभारत, उद्योगपर्व अ. १२८

"वृद्ध भोजराजाचा अंतःकरण स्वाधीन नसलेला दुराचारी पुत्र जिवंत असलेल्या बापाचें वैभव बळानें हिरावून घेऊन मृत्यूच्या तावडींत सांपडला."

याप्रमाणें एकमुखी सत्तावाद ही यादवांच्यावरील आपत्ति वृष्णि व अंधक गणांच्या एकत्र येण्यानेंसुद्धां टळूं शकली नाहीं. वृष्णिगणांतील लोक यादव राज्यघटनेंत वेगवेगळ्या अधिकारावर होते. त्यांतील दोन उग्रसेनाशीं संबद्ध होते. ते दोन म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णांचे वडील वसुदेव व वृष्णि संघाचा पुढारी अक्रूर हे होत. उग्रसेनालाच बंदींत टाकल्यावर व कंस बलात्कारानें राजा झाल्यावर या दोघाही महापुरुषांना अर्थातच वाईट वाटलें व त्यांनीं या सत्तेला विरोध सुरू केला. त्यामुळें त्यांच्यावर व त्यांतल्या त्यांत वसुदेवावर कंसाचा अतिशय विलक्षण राग झालेला आहे. कंसाचा राग वसुदेवावर कां झाला असावा याचें हरिवंशांत दिलेलें कारण पुढीलप्रमाणें आहेः—

ज्ञातिकार्यार्थसिद्धयर्थमुग्रसेनहिते रतः ।
वसुदेवोऽभवन्नित्यं कंसो न ममृषे च तम् ॥ ८

—महाभारत, हरिवंश विष्णुपर्व अ. ३४

"ज्ञातिकार्याची सिद्धि व्हावी म्हणून उग्रसेनाच्या हिताला वसुदेव दक्षतेनें जपत असे. तें कंसाला सहन झालें नाहीं." ज्ञातिकार्याची सिद्धि म्हणजे अनियंत्रित एकमुखी सत्तेऐवजीं पुन्हां गणघटनेची स्थापना हीच होती. उग्रसेनाच्या हिताची जपणूक त्या गोष्टीसाठींच वसुदेव करीत होता. कोणत्याही अनियंत्रित व सत्तेचा अभिलाष डोळ्यावर आलेल्या व्यक्तीला ही गोष्ट कशी सहन होईल? स्वाभाविकपणेंच कंसाचें व वसुदेवाचें वाकडें आलें व तो वसुदेवांना पाण्यांत पाहू लागला."

वसुदेवाचें व कंसाचें अशा प्रकारें विलक्षण वाकडें आलें. पण तसें म्हटलें तर अक्रूराचेंही तितकेंच वाकडें यावयास हवें होतें. पण अक्रूराचें तसें वाकडें आलेलें दिसत नाहीं. पुढें कंसाच्या वधासाठीं व मथुरेच्या राज्यसंस्थेच्या शुद्धीकरणासाठीं जे महान् क्रांतिप्रयत्न झाले त्यांत अक्रूराचाही हात होता असें दाखविणारे पुष्कळ पुरावे उपलब्ध आहेत व ते योग्यस्थळीं पुढें आपण विचारांत घेऊंही. पण वसुदेवाइतकाच अक्रूरही कंसाच्या विरुद्ध असला तरी कंसाचा त्याच्यावर इतका राग तर ओढवला नव्हताच, पण उलट त्याच्याविषयीं कंसाला कांहींसें प्रेमही वाटत होतें असें दिसतें. श्रीकृष्णांना मथुरेंत बोलाविण्याचें कारस्थान करीत असतां त्यांना बोलावण्याची प्रत्यक्ष कामगिरी त्यानें अक्रूरावरच सोपविलेली आहे. इतकेंच नव्हे तर ती जबाबदारीनें सोपविली गेली आहे. कंस अक्रूराला म्हणतो :

अक्रूर गच्छ शीघ्रं त्वं तावानय ममाज्ञया ।
संकर्षणं च कृष्णं च द्रष्टुं कौतूहलं हि मे ॥ ९४
तयोरागमने प्रीतिः परमा मत्कृता भवेत् ।
दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्यामि यद्धितम् ॥ ९५
शासनं यदि वा श्रुत्वा मम तौ परिभाषितम् ।
नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम ॥ ९६

सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधानं प्रथमो नयः ।
मधुरेणैव तौ मन्दौ स्वयमेवानयाशु वै ॥ ९७
अक्रूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम् ।
यदि वा नोपजप्तोऽसि वसुदेवेन सुव्रत ॥९८

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २२

" हे अक्रूरा, तूं माझ्या आज्ञेनें शीघ्र वृंदावनास जा व कृष्ण आणि बलराम यांना येथें घेऊन ये. त्यांना तूं येथें आणल्यास मला खराखरा आनंद होईल. ते महापराक्रमी माझे शत्रू येथें आल्यावर मला जें आवश्यक वाटेल तें मी करीन. माझी आज्ञा ऐकूनही ते जर येथें येणार नाहींत तर माझ्या आज्ञेनें तूं त्यांना बंदी करून येथें घेऊन ये. ही मला सर्वांत प्रिय गोष्ट तूं कर. वसुदेवानें तुझे कान फुंकले नसतील तर तूं ताबडतोब जाऊन ही गोष्ट कर."

कंसानें ज्या अक्रूराला विश्वासानें ही गोष्ट सांगितली त्या स्वतः अक्रूराच्या कंसाविषयींच्या काय भावना होत्या हें अक्रूरानें गोकुळांत जाऊन श्रीकृष्णाची भेट घेतल्यावर त्यांच्याशीं जें संभाषण केलें आहे त्यावरून चांगलेंच व्यक्त होतें. तो श्रीकृष्णांना म्हणतोः—

पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम् ।
दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामद्य समेष्यथः ॥५
सततं पीडयमानं च कंसेनाशुभबुद्धिना ।
दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःखैः शिथिलतां गतम् ॥ ६
कंसस्य भयसंत्रस्तं भवद्भ्यां च विनाकृतम् ।
वह्यमानं दिवा रात्रौ सोत्कण्ठेनान्तरात्मना ॥ ७
तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुत्रैरमृदितस्तनीम् ।
देवकीं देवसंकाशां सीदन्तीं विहतप्रभाम् ॥ ८
यथा नागः सुदुर्वृत्तो दमितो यमुनाह्रदे ।
विमूलः स कृतः शैलो यथा वै भूधरस्त्वया ॥ १९
दर्पोत्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः ।
परप्राणहरः केशी दुष्टात्मा च हयो हतः ॥ २०
एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावुद्धृत्य दुःखितौ ।
यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम् ॥ २१

निर्भर्त्समानो यैर्दृष्टः पिता ते कंससंसदि ।
ते सर्वे चक्रुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम् ॥ २२
गर्भावकर्तनादीनि दुःखानि सुबहून्यपि ।
माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहतेऽवशा ॥ २३
मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ।
ऋणं वै पितृकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २६

" हे श्रीकृष्णा, तूं मथुरेंत आलास तर पुत्रांच्या वधामुळें अत्यंत दुःखी असलेल्या, दीन, दुर्बुद्धि कंसाकडून सतत गांजलेल्या, कंसाच्या भयानें त्रस्त झालेल्या, व तुमचा वियोग झालेल्या आणि त्यामुळेंच उत्कंठित व आतुरलेल्या मनानें तुमच्याकडे डोळे लावून असलेल्या आपल्या पित्याला तूं तेथें पाहशील. तसेंच पुत्रवियोग व त्यामुळें झालेल्या अतीव दुःखानें निस्तेज झालेल्या आपल्या मातेला-देवकीलाही तूं पाहाशील. ज्याप्रमाणें अत्यंत दुर्वृत्त असा कालिया नाग तूं दमन करून हाकलून दिलास, मुळापासून तूं जसा गोवर्धन पर्वत उपटलास, मदांध व बलवान् अशा अरिष्टाला तूं ज्याप्रमाणें ठार मारलेंस, दुसऱ्याचे प्राण हरण करणाऱ्या दुष्टबुद्धि केशीचा जसा तूं वध केलास, त्याचप्रमाणें आपल्या पित्याचें हें कंसरूपी दुःखही तूं जर नाहींसें करून टाकशील तर तुला अत्यंत मोठ्या पुण्याची प्राप्ति होईल. ज्यांनीं भर सभेमध्यें कंसानें निर्भर्त्सना केलेला तुझा पिता पाहिला त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आलें. गर्भ-कृंतनासारखीं अत्यंत भयानक दुःखें तुझ्या देवकीमातेनें सहन केलीं आहेत. आईबापांच्या पोटीं जन्म घेणाऱ्या मुलानें—विशेषतः तुझ्या-सारख्या मुलानें—जें ऋण फेडावयाचें असतें तें तूं फेडलें पाहिजेस."

अक्रूराच्या तोंडून कंसाविषयीं जे कडवट उद्गार बाहेर पडले आहेत त्या पद्धतीचे उद्गार प्रत्यक्ष गांजलेल्या वसुदेवाच्याही तोंडून बाहेर पडल्याचें दिसत नाहीं. यावरून अक्रूराच्या कंसाविषयींच्या भावना किती जळजळीत होत्या हें स्पष्टपणें व्यक्त होतें. अक्रूर हा उग्रसेनाचा जांवई म्हणजे कंसाचा मेव्हणा होता. म्हणून कंसानें

त्याला छळलें नसेल या तर्कांतही कांहीं अर्थ नाहीं. कारण कीं वसुदेवही कंसाचा मेव्हणाच होता. वसुदेव मेव्हणा असला तरी अक्रूर हा प्रत्यक्ष सख्या बहिणीचा पति व वसुदेव मात्र चुलत बहिणीचा पति असाही श्लेष काढण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. देवकीच्या वरातीच्या वेळीं कंसानें स्वतः तिच्या रथाचें सारथ्य केलें होतें. (प्रगृहीतम् कंसम् या भागवतांतील उद्‌गारांवरून त्याचें देवकीवर सत्ताभिलाषेपूर्वी प्रेम होतें असें दिसतें.) आणि सर्वांत मोठी गोष्ट ही कीं, जन्मदात्या बापाला जो बंधनांत टाकावयास तयार झाला त्या कंसासारख्या अरेरावाला मेव्हण्याची फारशी पर्वा असेल असें समजण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. मग कंसाच्या सत्तेचे दोघेही विरोधक असतांना त्याचा सर्व राग एकटचा वसुदेवावर केंद्रित झाला व अक्रूरावर झाला नाहीं याचें कारण कांहीं तरी वेगळें असलें पाहिजे. तें वेगळें कारण म्हणजे कंस व वसुदेव यांच्या स्वभावरचनेंतील भिन्नता हें होय. वसुदेव धर्मनिष्ठ व साधु होते. त्यांची सत्यनिष्ठा अलौकिक होती. त्यांच्या तीव्र धर्मनिष्ठेमुळें लोकांत त्यांच्याविषयीं अतिशय आदर होता असें भागवतांत ठिकठिकाणीं वर्णन आहेच. हरिवंशांतीलही त्यांच्यासंबंधींच्या विविध उल्लेखांवरून तसेंच दिसतें.

कंसानें वसुदेवाचा अपमान केल्यानंतर अंधक नांवाच्या त्याच्या वृद्ध पणजोबानें त्याची निर्भर्त्सना करतांना वसुदेवाविषयीं काढलेले पुढील उद्‌गार पहा.

गुरोरनवलिप्तस्य मान्यस्य महतामपि ।
क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ।। ११

यस्त्वं देवोपमं वृद्धं वसुदेवं वसूपमम् ।
मोहात्क्षिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते शान्तिरात्मनः ।। ३५

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २३

“ आपल्यापेक्षां वडील, जो सदा सावध आहे, सर्व लोकांना इतकेंच नव्हे तर थोर लोकांना देखील जो अत्यंत मान्य आहे, त्याचा उपमर्द करणें खात्रीनें हिताचें नाहीं. ब्रह्महत्येसारखेंच तें महान् पातक होय. देवांच्या योग्यतेच्या अथवा वसूंच्या योग्यतेच्या

वृद्ध वसुदेवाची, मदांध होऊन निंदा करण्याची दुर्बुद्धि तुला झाली, यावरूनच तुला शांति लाभणें केवळ अशक्य आहे हें उघड होतें." तात्पर्य वसुदेव हे लोकप्रिय तर होतेच, पण विशुद्ध धार्मिक म्हणून त्यांच्याविषयीं लोकांच्या अंतःकरणांत एक विशिष्ट स्वरूपाचा पूज्यभाव होता. अक्रूर हा प्रवृत्तीनें धार्मिक असला तरी वसुदेवा-प्रमाणें तो केवळ कर्तव्यनिष्ठ धर्मात्मा दिसत नाहीं.अभिलाषा असणें, ती पुरविण्यासाठीं क्वचित प्रसंगीं वाममार्गाचाही अवलंब करणें, प्रसंग पडेल तसें वागणें, व स्वतःला बचावण्याचें धोरण संभाळूनच कार्याच्या व्यापांत पडणें, या सर्व गोष्टी अक्रूराच्या ठिकाणीं पूर्ण होत्या असें त्याच्या आयुष्याचा आढावा घेतला तर आढळून येतें. भगवान् श्रीकृष्ण यादवांचे मुख्य झाल्यावर अक्रूराशीं अत्यंत संबद्ध असें स्यमंतक मण्याचें एक प्रकरण उद्‌भवलेलें आहे. त्या प्रकरणा-वरून अक्रूराची मनोरचना पूर्णपणें ध्यानांत यावयास हरकत नाहीं. तें प्रकरण असें:—

द्वारकेंतील एक प्रमुख पुरुष सत्राजित हा सूर्याचा परममित्र असून सूर्यानें त्याला स्यमंतक नांवाचा अत्यंत तेजस्वी असा मणि दिला होता. हा मणि म्हणजे सर्वांचें आकर्षण होऊन राहिला होता. व त्यापासून रोज आठभार सुवर्णाची प्राप्तीही होत असे. सत्रा-जिताजवळ हा अलौकिक मणि आहे असें कळतांच तो त्याच्या एकटयाच्या मालकीचा न राहतां राज्याचें भूषण म्हणून राहावा या इच्छेनें भगवान् श्रीकृष्णांनीं सत्राजिताजवळ त्या मण्याची मागणी केली. पण स्वतःची चांगली वस्तु सत्राजित द्यावयास सिद्ध होईना. श्रीकृष्णांनीं त्याचा नाद सोडला. पुढें सत्राजिताचा भाऊ प्रसेन हा तो मणि कंठांत घालून मृगयेसाठीं गेला असतां त्याला एका सिंहानें ठार मारलें व पुढें त्या सिंहालाही ठार मारून त्याच्या जवळून तो मणि जांबवंतानें नेला. आपल्या मुलाचें खेळणें म्हणून त्यानें तो मणि मुलाच्या झोंपाळयावर लटकावून दिला. मण्याचा व तो कंठांत घालून गेलेल्या आपल्या भावाचा अशा दोघांचाही पत्ता नाहीं असें पाहून सत्राजिताला श्रीकृष्णांनींच आपल्या भावाला ठार मारून मणि लांबविला असावा अशी शंका आली व ती नुसती

मनांतच न ठेवतां तो तशा अर्थाचें लोकांत बोलूं लागला. अर्थातच लोकांत तो एक चर्चेचा विषय झाला व कर्णोपकर्णी ती वार्ता भगवान् श्रीकृष्णांच्याही कानावर गेली. आपली अकारण अपकीर्ति पसरत आहे असें पाहून श्रीकृष्णांनीं स्वतः त्या मण्याचा शोध करावयाचें ठरविलें. तदनुरूप द्वारकेंतील कांहीं महत्त्वाचे लोक बरोबर घेऊन ते शोध करावयास गेले असतां प्रसेनाचें प्रेत त्यांनीं शोधून काढलें. त्यानंतर त्या प्रेताजवळ सिंहाचीं पावलें आढळलीं म्हणून त्या पावलांच्या अनुरोधानें त्यांनीं सिंहाचा माग काढावयास प्रारंभ केला. सिंहाचेंही प्रेत सांपडलें. पण त्याच्याजवळ जांबवंताचीं पावलें आढळलीं. त्या पावलांच्या अनुरोधानें श्रीकृष्ण जांबवंताच्या गुहेंत गेले. मण्यासाठीं त्यांचें कित्येक दिवस घोर युद्ध झालें. कृष्ण पुष्कळ दिवस बाहेर येत नाहींत असें पाहून त्यांच्या अनुचरांना ते त्या गुहेंत ठार झाले असावेत असें वाटून ते विषण्ण अंतःकरणानें द्वारकेंत परतले. पुढें श्रीकृष्णांनीं जांबवंताचा पराभव करून व त्याच्या कन्येशीं विवाह करून नववधू व तें रत्न यासहित कृष्ण द्वारकेंत आले. सुधर्मा सभेंत सर्व लोकांसमक्ष श्रीकृष्णांनीं हें सर्व वृत्त सांगून आपल्याविरुद्ध उठलेला अपवाद नाहींसा केला. आतां बाजू सत्राजितावर उलटून त्याला तोंड काढावयास जागा उरली नाहीं. लोक त्याला दूषणें देऊं लागले. शेवटीं त्यानें भगवान् श्रीकृष्णांना आपली मुलगी सत्यभामा ही देऊन आंदण म्हणून तो मणि दिला. कृष्णांनीं सत्यभामेचा स्वीकार केला. पण मणि मात्र स्वतः न घेतां तो सत्राजिताच्या स्वाधीन केला. या मण्याविषयीं अक्रूराच्या मनांत लोभ उत्पन्न झाला व त्यानें शतधन्वा नांवाच्या दुसऱ्याच एका यादवाला हाताशीं धरून कारस्थान उभारलें. पूर्वीं केव्हां तरी ही सत्यभामा शतधन्वा याला द्यावयाचें घाटत होतें. त्या विषयांतील त्याचा मत्सर जागृत करून या कृष्णभक्त म्हणून गाजलेल्या अक्रूरानें सत्राजिताची हत्या करविली व मणि आपल्या पदरांत पाडून घेतला. हरिवंशकार म्हणतात :

यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
अदात्तद्धारयामास बभ्रुर्वै शतधन्वना ॥ १
यदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ।
अक्रूरोन्तरमन्विच्छन् मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ २
सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ।
रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३
अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ।
समयं कारयांचक्रे नावेद्योऽहं त्वयेत्युत ॥ ४
वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ।
ममाद्य द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५

—महाभारत, हरिवशपर्व अ. ३९

"सत्राजिताला श्रीकृष्णानें स्यमंतक मणि दिल्यावर शतधन्व्याच्याकरवीं अक्रूरानें तो मणि पळविला. सत्यभामा त्या शतधन्व्याला पत्नी म्हणून हवी होती. त्याच्या अंत:करणांतील त्या विशिष्ट भावनेला चाळवून रोज सुवर्ण देणारा तो मणि पदरांत पाडून घेण्यासाठीं अक्रूरानें कारस्थान उभारलें. बलवान् शतधन्व्यानें अक्रूराच्या प्रेरणेवरून रात्रीं सत्राजिताला ठार मारून तो मणि ताब्यांत घेतला व अक्रूराला देऊन टाकला. अक्रूरानें शतधन्व्याशीं असा करार केला कीं, स्यमंतक मणि माझ्याजवळ आहे असें तूं कोणासही सांगूं नकोस व श्वशुराच्या वधाचा सूड म्हणून कृष्णानें जर तुझ्यावर चढाई केली तर आम्ही सर्वस्वीं तुला साहाय्य करून त्याच्यापासून तुझें संरक्षण करूं. कारण ही संपूर्ण द्वारका आज माझ्या स्वाधीन आहे."

भगवान् श्रीकृष्णांविरुद्ध द्वारकेंत उत्थान घडवून आणण्यापर्यंत अक्रूराच्या निदान मनाची तरी मजल गेली होती हें यावरून स्पष्ट होतें. पुढें सत्यभामेनें हें शोककारक वृत्त त्या वेळीं हस्तिनापुरास असलेल्या श्रीकृष्ण—बलरामांना कळविलें. संतापलेल्या श्रीकृष्णांनीं शतधन्व्यावर चढाई केली. श्रीकृष्णांसारख्या बलवंताशीं गांठ पडतांच घाबरून शतधन्व्यानें कराराप्रमाणें अक्रूराला साहाय्य मागितलें. पण बलवंतांशीं विग्रहाचा प्रसंग पाहून आपला सर्वनाश

होऊं नये म्हणून पूर्वी दिलेल्या वचनाला त्यानें हरताळ फासला. शेवटीं धूर्तांच्या कलानें वागणाऱ्या मूर्खांचें जें होतें तेंच शतधन्व्याचेंही झालें. हरिवंशकार म्हणतात :

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ।
शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतो दिशम् ॥ १२
संरब्धौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्रभोजजनार्दनौ ।
शक्तोऽपि शाठ्याद्धार्दिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३
अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः ।
योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४

—महाभारत, हरिवंशपर्व अ. ३९

"नंतर श्रीकृष्ण व शतधन्वा यांचे घनघोर युद्ध झालें. शतधन्व्यानें साहाय्यासाठीं अक्रूराची पुष्कळ अपेक्षा केली. पण साहाय्य करण्याची शक्यता असून सुद्धां अक्रूरानें खोटेपणानें शतधन्व्याला साहाय्य केलें नाहीं. भयभीत होऊन शतधन्वा पळून गेला."

पण श्रीकृष्णांनीं पाठलाग करून त्याला मिथिलेजवळ ठार मारलें. शोध करूनही स्यमंतक मणि कांहीं त्याच्याजवळ सांपडला नाहीं. परत आल्यावर श्रीकृष्ण कदाचित त्याचा अधिक जारीनें शोध करतील असें अक्रूराला वाटून त्यानें यज्ञदीक्षेचें सोंग उभारलें व आपण व्रतस्थ आहों अशी बतावणी करून कांहीं दिवस स्वतःला वांचविलें. लबाडी करणाऱ्या लोकांच्या अनेकविध साधनांत या प्रकाराचा समावेश कणिक नांवाच्या विख्यात अर्थशास्त्रज्ञानें केला आहे. तो म्हणतो :

अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृकः ॥ १९

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४०

" अग्निहोत्र घेऊन यज्ञयागाच्या दीक्षेचें ढोंग उभारून, भगवें वस्त्र परिधान करून, जटा वाढवून वा कृष्णाजिनें पांघरून ढोंगीपणानें लोकांच्या अंतःकरणांत विश्वास उत्पन्न करावा व नंतर लांडग्याच्या वृत्तीनें त्यांना लुबाडावें." अक्रूरानें हेंच केलें. हरिवंशकार म्हणतात :

एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः ।
नानारूपान् क्रतून् सर्वानाजहार निरर्गलान् ॥ २४
दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ।
स्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशाः ॥ २५

—महाभारत, हरिवंशपर्व अ. ३९

" बुद्धिमंतांत श्रेष्ठ असलेल्या अक्रूरानें एकामागून एक यज्ञ करावयास प्रारंभ केला होता. किती तरी दिवस स्वतःच्या रक्षणासाठीं व स्यमंतक आपल्याजवळ कोणी मागूं नये वा आपल्या येथें शोध करावा असें कोणाच्या मनांतही येऊं नये म्हणून यज्ञदीक्षा घेऊन तो ढोंगीपणानें दीक्षित म्हणून राहिला. (येथें रक्षार्थं यावर टीकाकारांनीं पुढीलप्रमाणें स्पष्ट टीप जोडली आहे व ती अत्यंत मार्मिक आहे यांत शका नाहीं. ती टीप अशी : तेनैव स्वशरीररक्षाऽपि कृता इत्यर्थः । याच ढोंगी मार्गानें त्यानें स्वतःचेंही रक्षण करून घेतलें). अक्रूराचे ते यज्ञ, खूप अन्नदान, इतर दानें व भरपूर दक्षिणा यामुळें बरेच गाजले. मांजर डोळे मिटून दूध पितांना जगाचेही डोळे असेच मिटलेले असल्यामुळें आपणाला कोणी पहात नाहीं असें समजत असतें. पण जग मांजराला पाहिल्याविना रहात नाहीं. अक्रूराचें ढोंग त्याच्या यज्ञाच्या थाटावरून श्रीकृष्णांच्या ताबडतोब ध्यानांत आलें. हें हेरतांच आपल्या गणांसहित स्थलांतर करून अक्रूर काशीला निघून गेला. श्रीकृष्ण त्याला जावयास बंदी करूं शकत होते अथवा काशीला जाऊनही त्याला ठार मारूं शकत होते. पण वृष्णि गणांच्या एका पक्षाचा तो पुढारी असल्यामुळें आपसांत संघर्ष व गणांत भेद नको म्हणून त्यांनीं बुद्धिपुरःसर त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलें. अक्रूरानें बरेच दिवस बाहेर काढले. पण श्रीकृष्णांशीं सदाचें वैर असणें व त्यांनीं आपणांकडे उपेक्षा वृत्तीनें पहाणें ही गोष्ट हिताची नाहीं हें ओळखून अक्रूरानें द्वारकेंत परत येऊन समारंभपूर्वक आपली मुलगी श्रीकृष्णांना दिली व श्रीकृष्णांशीं नवा संबंध जोडला. श्रीकृष्णांच्या मनांत ही सर्व वस्तुस्थिति बलरामांना पटवून द्यावयाची होती. म्हणून त्यांनीं भर सभेमध्यें अक्रूराला असें म्हटलें कीं, " तुमच्याजवळ बरेच दिवसांपासून आमचा

स्यमंतक मणि आहे. मी आपणांशीं सरळपणें वागतों. आपणही माझ्याशीं कपटानें वागूं नये. त्या मण्यावर माझा अधिकार आहे. पुष्कळ दिवस तुम्ही त्याचा उपभोग घेतला. आतां तरी तो मला द्या." सर्व लोकांसमोर भरसभेंत श्रीकृष्णांनीं हें म्हटल्यावर अक्रूरानें मुकाट्यानें मणि श्रीकृष्णांच्या स्वाधीन केला. श्रीकृष्णांना मणि नको होता. त्यांना केवळ अक्रूर काय आहे हें बलराम व इतर लोकांना पटवून द्यावयाचें होतें. तेवढें काम करून त्यांनीं मणि परत अक्रूराला देऊन टाकला व आपल्यापुरता त्या प्रकरणास पूर्ण विराम दिला.

ही गोष्ट विस्तारानें देण्याचें कारण अक्रूराचा स्वभाव पूर्णपणें कळावा व वसुदेव आणि अक्रूर हे दोघेही सारख्याच मताचे होते तरी कंसाचा राग सहन करण्याची पाळी अक्रूरावर न येतां केवळ वसुदेवांवरच ती कां आली यांतील रहस्य स्पष्ट व्हावें इतकेंच आहे.

वसुदेवावरील रागाचें पर्यवसान

बंधनांत टाकलेल्या आपल्या पित्याचा पक्ष घेऊन वसुदेव बंडाळी करतो व उघड तोंडावर कांहीं बोलत नसला तरी त्याच्या कारस्थानांनीं आपला पक्ष अथवा आपण उत्पन्न केलेली सत्ता स्थिर रहाणार नाहीं अशा कल्पनेनें, तसेंच वसुदेवाची नागवणूक केली व त्याच्यावर दारुण अत्याचार केले म्हणजे आपल्या विरुद्ध वर्तन करूं इच्छिणाऱ्या लोकांना खराखुरा धाकही उत्पन्न होईल अशाही कल्पनेनें, कंसानें वसुदेवाचा छळ करावयास प्रारंभ केला. हरिवंशांत असें वर्णन आहे कीं, खट्वांग वनांत नारदांनीं कंसाची भेट घेऊन त्याला असें सांगितलें कीं,

तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा ।
योऽस्यां गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ।। १६
देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ।
परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ।। १७

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. १

"तुझी जी मथुरेंत देवकी नांवाची धाकटी बहीण आहे तिचा आठवा गर्भ तुला ठार मारील. तो स्वर्गांत राहाणाऱ्या देवांचा

सर्वस्वीं आधार असून तो देवांचें परम रहस्य आहे. तोच तुझा मृत्यु होईल."

श्रीमत् भागवतांत या गोष्टीचें वेगळ्या स्वरूपाचें वर्णन आहे. तें असें कीं,

पथि प्रग्रहिणं कंसं आभाष्याहाऽशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ।। ३४

-- (भागवत दशम स्कंध अ. १)

"देवकीच्या वरातीच्या वेळीं तिचें सारथ्य करणाऱ्या कंसाला उद्देशून आकाशवाणीनें असें सांगितलें कीं, हे मूर्खा, तूं जिचें सारथ्य करतो आहेस त्या देवकीचा आठवा गर्भ तुला ठार मारील."

भागवत व हरिवंश यांतील कथांत इतकाच फरक आहे कीं, भागवताच्या अनुसार ही गोष्ट कंसाला ऐन लग्नाच्याच वेळीं कळली व हरिवंशाच्या अमुसार ही गोष्ट कंसाला लग्नानंतर पुष्कळ दिवसांनीं कळली. भागवतांत सुद्धां नारदाचा संबंध आहेच. येवढेंच कीं भागवतांत प्रथम आकाशवाणी व नंतर नारद असा क्रम आहे व हरिवंशांत आकाशवाणीचा संबंध नसून नारदानेंच ती गोष्ट पहिल्या प्रथम सांगितली असें आहे. इतकेंच नव्हे तर नारदानें कंसाला तो मूळचा यादव नसून कोणीतरी कालनेमी नांवाचा दैत्य आहे आणि यादवांचें नि त्याचें फार दिवसापासून वैर आहे असेंही समजावून सांगितलें. स्वतः कंसाच्याच तोंडीं त्याच्या जन्माची हरिवंशांत जी गोष्ट घातली आहे ती तो उग्रसेनाचा मुलगा नसून कोणीतरी वेगळाच आहे असें दाखविलें आहे.

न चाहमुग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना ।
मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारदः ।। ३८
अलं बलेन वीर्येणानयेन विनयेन च ।। ११३
प्रमाणैर्वाऽपि वीर्येण तेजसा विक्रमेण च ।
सत्येन चैव दानेन नान्योऽस्ति सदृशः पुमान् ।। ११४
विदित्वा सर्वमात्मानं वचनं श्रद्दधाम्यहम् ।
क्षेत्रजोऽहं सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप ।। ११५

मातापितृभ्यां संत्यक्तः स्थापितः स्वेन तेजसा ।
उभाभ्यामपि विद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः ॥ ११६
एतानपि हनिष्यामि यादवान् कृष्णपक्षिणः ।
तदिमौ घातयित्वा तु हस्तिना गोपकिल्बिषौ ॥ ११७

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २८

"मी उग्रसेनापासून जन्माला आलेलों नाहीं हें मला नारदानें सांगितलें व तें खरेंही आहे. कारण उग्रसेनासारख्या दुर्बल मनुष्याकडून माझा जन्म होणें कसें शक्य आहे? बल, वीर्य, पराक्रम, विनय, तेज, सत्य, दान या सर्व दृष्टींनीं सर्वश्रेष्ठ असलेला माझ्यासारखा प्रतापी पुरुष उग्रसेनासारख्या क्षुद्राचा पुत्र असूंच शकत नाहीं. या माझ्या लौकिक आईबापांनीं माझी सदैव उपेक्षा केली व सर्व बांधवांनीं माझें वैर केलें. कृष्णपक्षीय सर्व यादवांना तर मी ठार मारणारच आहें पण माता-पित्यांनाही ते माझे वस्तुतः कोणीच नसल्यामुळें मी ठार करीन."

ह्या कथेचा व उद्गारांचा बारकाईनें विचार केला तर सत्ताभिलाषी व स्वार्थांध मनुष्य आपल्या स्वार्थासाठीं स्वजनद्रोहाची कोणती पायरी गांठूं शकतो हें स्पष्ट झाल्याविना राहत नाहीं. ज्याचा गुप्त वध किंवा नाश करावयाचा आहे त्याच्या बाबतींत कौटिल्यानें जे अनेक कूटप्रयोग सांगितलेले आहेत त्यांत एक प्रयोग असा सांगितला आहे कीं :—

दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसम्भावितं वा सत्री—राजपुत्रस्त्वं शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि इत्युपचरेत्। प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत् प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयान्नाभिषिञ्चामि इति। तं सत्री महामात्रवधे योजयेत्। विक्रांतं तत्रैव घातयेत्-पितृघातकोऽयम् इति।

—कौटिलीय अर्थशास्त्र अध्याय ९१ पंचमअधिकरण पृष्ठ २

"राजद्रोही प्रधानाला अहंमन्य पुत्र असेल तर त्या पुत्रास सत्री हेरांनीं वास्तविक तूं राजपुत्र आहेस, शत्रूंच्या भीतीनें तुला येथें ठेवण्यांत आलें आहे असें सुचवावें. या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसल्यावर राजानें त्याचा एकांतांत सन्मान करून सांगावें

कीं, तुला यौवराज्याचा अधिकार देण्याचा काळ आला आहे खरा; पण प्रधानाच्या भीतीमुळें अभिषेक करतां येत नाहीं. नंतर सत्री हेरानें त्याला प्रधानाचा वध करावयास सांगावें. अमात्याचा अंत झाल्यावर अमात्यपुत्राला पितृघातक म्हणून मारून टाकावें.

या प्रयोगावरून एक गोष्ट ध्यानांत येईल कीं, जिचा विनाश करावयाचा आहे अथवा समाजकल्याणाच्या दृष्टीनें जिचा विनाश आवश्यक आहे अशा व्यक्तीला एखादा विशिष्ट अपसमज तिच्या अंतःकरणांत दृढ करून तिच्या हातून अनन्वित कृत्यें घडविणें ही गोष्ट राजनीतीचा एक प्रयोग म्हणून करण्यांत येते. नीतिकुशल लोकांनीं कंसाच्याही अंतःकरणांत त्याचे विकार ओळखून असेच कांहीं अप-समज हेतुतः निर्माण केले असले पाहिजेत. अथवा आपआपसांतील मत्सरामुळें किंवा तापल्या तव्यावर स्वतःचा पानगा भाजून घ्यावा ह्या वृत्तीला अनुसरून कंसाकडून स्वतःचा लाभ काढून घ्यावा म्हणूनही कदाचित् वसुदेवपुत्राच्या हातूनच्या मृत्यूची व यादवा-विषयींच्या द्वेषमूलक भावनेची कल्पना त्याच्या अंतःकरणांत दृढ-मूल करण्यांत आली असली पाहिजे. तो अरेराव सुलतान होता हें स्पष्टच आहे. कल्पना त्याच्या मनांत कोणीतरी बाहेरून भरवून दिली हेंही स्पष्ट आहे व उद्दाम आणि स्वार्थी प्रवृत्तीमुळें तो या कल्पनेला कवटाळून बसला हेंही स्पष्ट आहे. ती कोणी भरवून दिली हा काय तो प्रश्न आहे, त्याची हरिवंश व भागवतांतील पौराणिक पद्धतीप्रमाणें असलेली अलौकिक उपपत्ति वर निर्दिष्ट केलेलीच आहे. लौकिक दृष्टीनें या संबंधांत काय संभवनीय असूं शकतें हें केवळ मी स्पष्ट करून सांगितलें. तात्पर्य इतकेंच कीं, वसु-देवाचे पुत्र आपणांस ठार मारणार आहेत अशी कंसाच्या मनांत दृढ-मूल कल्पना झाली वा त्यानें ती सोयिस्कर रीतीनें करून घेतली व वसुदेवाचा सर्वनाश करण्याच्या हेतूनें त्यानें त्याचीं मुलें ठार मारण्याच्या कृत्यास हात घातला. आपले लोक बोलावून त्यासाठीं त्यानें योजना केली. आपल्या स्वकीयांना तो म्हणाला:

सोऽज्ञापयत संरब्धः सचिवानात्मनो हितान् ।
यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १

प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते सप्त एव हि ।
मूलादेव तु हन्तव्यः सोऽनर्थो यत्र संशयः ।। २
देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैरभिरक्षिता ।
स्वैरं चरतु विश्रब्धा गर्भकाले तु रक्ष्यताम् ।। ३

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २

"आपल्या हितकर्त्या सल्लागारांना एकत्र करून कंसानें त्यांना असें सांगितलें कीं, देंवकीचे गर्भ मारून टाकण्यासाठीं तुम्ही सज्ज रहा. तिला होणारें प्रत्येक अपत्य मारून टाकलें पाहिजे. मुळापासूनच हा अनर्थ उखडून टाकणें चांगलें. देवकीच्या प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवूं नका. तिच्यावर गुप्त लक्ष ठेवा. पण तें तिच्या ध्यानांत न आलें पाहिजे. इतर वेळीं तिच्यावर नियंत्रण वा लक्षाची गरज नाहीं. पण गरोदर अवस्थेंत मात्र तिच्यावर सावधतेनें लक्ष ठेवा." ती गरोदर झाल्यापासून अपत्यप्रसूतीचे महिने स्त्रियांनीं ध्यानांत ठेवावे. तिला मुलगा झाल्यावर त्याचा विनाश कसा करावयाचा हें मी माझ्या मनाशीं ठरवीन. अप्रत्यक्षपणें हें कारस्थान करावयाचें असल्यामुळें अंतःपुरांत वसुदेवाच्या संचाराला बंदी करण्याचें कारण नाहीं. मात्र अंतःपुरांतील सर्व लोकांनीं अत्यंत सावध राहून दिवसां व रात्रीं वसुदेवावर सतत गुप्तपणें लक्ष ठेवावें. प्रसूतीनंतर तो मुलाला तेथून पळविण्यांत अथवा हलविण्यांत यशस्वी न झाला पाहिजे.

याप्रमाणें कंसानें सर्व योजना ठरवून दिल्यानंतर देवकी जसजशी प्रसूत होऊं लागली तसतसें कंसाच्या क्रौर्यपूर्ण नाट्याचे भयानक आविष्कार प्रकट होऊं लागले. मुलगा जन्माला आला कीं कंसानें तो दगडावर आपटून ठार मारावा. मुलें मारण्याचा त्याचा हा प्रकारही त्याच्या क्रूरतेला साजेसाच होता.

षड्गर्भान्निःसृतान् कंसस्तान् जघान शिलातले ।।

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ४

"देवकीला सात मुलें झालीं त्यांतील सहा मुलें कंसानें दगडावर आपटून ठार मारलीं."

हा प्रकार अव्याहतपणें सुरूं राहिला. त्यामुळें कंसानें जरी तो स्वतःचा धाक उत्पन्न होण्यासाठीं अवलंबिलेला असला तरी

त्याच्याविषयीं विलक्षण स्वरूपाचा तिरस्कार उत्पन्न होण्यांत त्याचें स्वाभाविपणेंच पर्यवसान झालें. पुत्रांच्या या क्रूर मृत्यूनें अत्यंत दुःखी झालेल्या वसुदेवांना त्यांचा कांहीं अपराध नसल्यामुळें स्वाभाविकपणेंच अंतःपुरांतील लोकांचीही सहानुभूति मिळाली असली पाहिजे. देवकीचा सातवा गर्भ म्हणजे बलराम यांना महाविष्णूच्या आज्ञेवरून रोहिणी नांवाच्या त्यांच्या स्त्रीच्या गर्भांत योगमायेनें प्रविष्ट केलें असें भागवत व हरिवंशांत वर्णन आहे. त्यांतील दैवी भाग सोडून दिला तर अंतःपुरांतील लोकांच्या साह्यानें आपल्या सातव्या मुलाला युक्तीनें पळवून नेण्यांत दुःखी वसुदेव यशस्वी झाले असें दिसतें. देवकीचा आठवा गर्भ म्हणजे भगवान् श्रीकृष्ण होत. सातव्या गर्भाच्या संबंधांत कंसाच्या समाधानासाठीं गर्भ त्याच्या भीतीनें गळून पडला व आंतल्या आंत विलय पावला अशी कंसाची समजूत करून दिल्याचें भागवतांत वर्णन आहे. त्यामुळें आठव्यांदा ज्या वेळीं देवकी गरोदर राहिली त्या वेळीं कंसानें आपली व्यवस्था विशेषच वाढविली. सातवा गर्भ वसुदेवाचा एक गोपमित्र नंद यानें स्वतःच्या घरीं आश्रय देऊन व रोहिणीचा मुलगा म्हणून संरक्षिलेला होता. पुत्रनाशामुळें दुःखी झालेल्या वसुदेवांनी या आठव्या पुत्राच्या संरक्षणासाठीं पुनश्च त्याचाच आश्रय घ्यावयाचें ठरविलें. पण तें त्याला न कळत कसें पार पाडतां येईल याच्या ते विचारांत असतां विधिघटनेनें त्यांची ती इच्छा पूर्ण केली. ज्या सुमारास देवकी गरोदर होती त्या सुमारास नंदपत्नी यशोदा हीही गरोदर होती. व त्या दोघीही एकाच वेळीं आठव्याच महिन्यांत बाळंत झाल्या. भगवान् श्रीकृष्णांचा जन्म कोणत्या वेळीं झाला यासंबंधीं वेगवेगळ्या पुराणांत वेगवेगळे उल्लेख आहेत. हरिवंश हें महाभारताचें पूरकपर्व असल्यामुळें त्यांतील उल्लेखच आपणांस प्रमाण म्हणून गृहीत धरून चाललें पाहिजे. हरिवंशांत या संबंधांत असलेला उल्लेख पुढील प्रमाणें आहे :—

गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ ।
देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा ।। ११

यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलोद्वहः ।
तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥ १२
नन्दगोपस्य भार्यैका वसुदेवस्य चापरा ।
तुल्यकालं च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ॥ १३
देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तां तु दारिकाम् ।
मुहुर्तेऽभिजिति प्राप्ते सार्धरात्रे विभूषिते ॥ १४
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ।
जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवद् जगत् ॥ २०
श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः ।
उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहर वै प्रभो ॥ २२
वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरदच्युतः ।
अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय ॥ २४
वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ।
यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः ॥ २५
यशोदायास्त्वविज्ञातः तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयनेऽन्यसत् ॥ २६

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ४

"गर्भकाल पूर्ण होण्याच्या आधींच अष्टमी तिथीला यशोदा व देवकी या एकाच वेळीं बाळंत झाल्या. वृष्णि कुळाचा उद्धार करणारे श्रीकृष्ण ज्या वेळीं जन्माला आले, त्याच वेळीं यशोदेलाही मुलगी झाली. कारण नंदगोपाची पत्नी यशोदा व वसुदेवाची पत्नी देवकी या एकाच वेळीं गरोदर होत्या. देवकीनें भगवंताच्या या अवताराला जन्म दिला व यशोदेनें एका मुलीला जन्म दिला. अभिजित मुहूर्तावर ऐन मध्यरात्रीं भगवान् श्रीकृष्णांचा जन्म झाला. त्या वेळीं सागर खवळून उठले. पर्वतांना कंप उत्पन्न झाला. अग्नि शांत होते. पण तरीही ते प्रज्वलित होते. वातावरणांत धूळ कोठेंही नव्हती. वारे शुभ अवस्थेंत वहात होते. आकाशांत तारका व तेजस्वी ग्रह लकाकत होते. ज्या रात्रीं भगवान् श्रीकृष्णांचा जन्म झाला त्या वेळीं अभिजित् नांवाचें नक्षत्र होतें. जयंती हें त्या रात्रीचें नांव. विजय नांवाचा

मुहूर्त होता. अव्यक्त, शाश्वत, सूक्ष्म असा साक्षात् प्रभु नारायणच देवकीच्या उदरीं जन्म पावला. त्या जन्मकालींच भगवंतांनीं आपल्या सुन्दर नेत्रांनीं पहाणाऱ्यांच्या अंतःकरणांत मोह उत्पन्न केला. कोणीही न वाजवितांच स्वर्गलोकांत दुंदुभि वाजल्या. देवेंद्रानें आकाशांतून पुष्पवृष्टि केली व देवांगना मंगल गीतें गाऊं लागल्या. महर्षि, गंधर्व व अस्परा आनंदित झाल्या. भगवंतांच्या जन्माच्या वेळीं सर्व जग आनंदानें फुलून निघालें. देवेंद्रानें देवासहित भगवंताची स्तुति केली. श्रीवत्स व इतर दिव्य लक्षणें पाहून व त्यांचें तें स्वरूप अवलोकन करून वसुदेवानें त्यांना हात जोडून अशी विनंती केली कीं, आपण आपलें हें दिव्य स्वरूप आवरा. मी कंसापासून भितों. आपले सर्व वडील बंधु त्यानें ठार मारले. भगवंतांनीं आपलें तें दिव्य स्वरूप आवरून वसुदेवाला असें सांगितलें कीं, मला नंदगोपाच्या घरीं न्या. त्याप्रमाणें वसुदेवानें रात्रीच्या वेळीं त्या मुलाला नंदाच्या घरीं यशोदेच्या शयनावर नेऊन ठेविलें. तिलाही तें कळलें नाहीं. व तिची मुलगी देवकीच्या शयनावर आणून ठेवली. मुलांची ही अदलाबदल करण्यांत पूर्ण यशस्वी होऊन वसुदेव कृतार्थ झाले."

भागवतांतील वसुदेव बंधनांत होते म्हणजे खास तुरुंगांत होते व नंदगोप हा व्रजांत रहात असून यशोदा तेथें बाळंत झाली होती व यमुना नदी पार करून वसुदेवानें कृष्णांना तेथें पोहोंचवून दिलें हा प्रकार हरिवंशानुसार तरी बरोबर वाटत नाहीं. भागवत निर्माण होण्याचा हेतु अत्यंत विभिन्न असल्यामुळें त्याच्या वर्णनपद्धतींतील ऐतिहासिकतेचा अधिक विचार करण्याचें कारण नाहीं. इहलोकीं आयुष्यभर निरतिशय शांति देणारा व परलोकीं परमपद प्राप्त करून देणारा प्रेममय भक्तवत्सल प्रभु व्यक्तिमात्रास सुलभतेनें मिळवून देणारा व त्या हृदयस्थ परमात्म्याची अनन्य भक्ति करण्यास शिकवून सर्व साधनमार्गांची एकवाक्यता साधणारा अपूर्व परमार्थमय ग्रंथ भागवताविना दुसरा नाहीं. प्रत्येक अध्याय, प्रत्येक श्लोक, प्रत्येक ओळ किंबहुना प्रत्येक शब्द श्रीकृष्णभक्तीच्याच प्रतिपादनास लावलेला केवळ भागवतांतच आढळेल. परमेश्वराची निराकांक्ष भक्ति हा भागवताचा प्रतिपाद्य विषय आहे. व या अमृतसागरा-

भोंवतीं सर्वांनीं गोळा होऊन भक्तिसुधेचें अखंड पान करावें ही स्वतः भागवतनिर्मात्यांचीही इच्छा आहे. त्याचदृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें पाहिजे. भागवतधर्माचें प्रेमसाम्राज्य भागवतानें प्रतिपादन केलें. हरिवंशाचा हा उद्देश नाहीं. हरिवंशाला श्रीकृष्णचरित्रांतील घटना वर्णन करावयाच्या आहेत. त्यामुळें क्वचितप्रसंगीं भागवताइतकी उत्कट प्रेममयता हरिवंशांत आढळत नाहीं. दोन ग्रंथांतील उद्देशांच्या या भिन्नतेनुरूप ऐतिहासिकतेच्या दृष्टीनें हरिवंशांतील उल्लेखांना अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. स्वात्मोद्धाराप्रीत्यर्थ मात्र भागवताचीच कांस धरावी असें कोणीही म्हणेल. शिवाय भागवताचा काळ व कर्ताही प्राचीन आहे हें सिद्ध केलें तरी तसा कसोशीनें प्रयत्न करून इ. स. ३०० ते ४०० च्या सुमारास भागवत झालें असावें असें म्हणतात. तरीही हरिवंश भागवतापेक्षां अधिक प्राचीन असल्यामुळें त्यांतील उल्लेख ऐतिहासिक दृष्टचा अधिक महत्त्वाचा मानणें प्राप्त आहे. असो.

हरिवंशानुसार नंदगोप हे देवकीच्या बाळंतपणाचे वेळीं मथुरेंतच होते. वसुदेवाचे ते घनिष्ठ मित्र होते. यशोदा मथुरेंतच नि आपल्या घरीं बाळंत झाली असें दिसतें. कारण मुलांच्या अदलाबदलीनंतर व देवकीचा आठवा गर्भ म्हणजे मुलगी आहे अशा कल्पनेनें तिच्या विनाशाचे प्रयत्न करून कंस निघून गेल्यानंतर वसुदेवानें नंदाला मथुरेंतूनच व्रजास जावयास सांगितलें आहे. नंद नेहमीं व्रजांत राहात पण श्रीकृष्ण जन्माच्या सुमारास मात्र ते मथुरेंत येऊन राहिले होते असें स्पष्ट दिसतें. वसुदेवाची पत्नी रोहिणी हिला नंदानीं स्वतः मथुरेंत असतां व्रजांत ठेविलें होतें असा हरिवंशांत उल्लेख आहे. हरिवंशकार हणतातः

प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम् ।
प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥१
स नन्दगोपं त्वरितः प्रोवाच शुभया गिरा ।
गच्छानया सहैव त्वं व्रजमेव यशोदया ॥ २
तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः ।
योजयित्वा व्रजे तात संवर्धय यथासुखम् ॥ ३

अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ।। ४
योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि शिशोर्मुखम् ।
ह्रियते हि बलात् प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ।। ५

—महाभारत, हरिवंश विष्णुपर्व अध्याय ५

"रोहिणीला पुत्र झाल्याचें वसुदेवाला पूर्वींच कळलें होतें. त्यानें नंदगोपाची भेट घेतली व त्यांना असें सांगितलें कीं, तूं यशोदेला घेऊन व्रजांत जा व माझ्या आणि तुझ्या अशा दोन्ही मुलांचे जातकर्मादि संस्कार करून त्या दोन्ही मुलांना व्यवस्थितपणें वाढव. रोहिणीच्या ठिकाणीं झालेला माझा जो मुलगा व्रजांत आहे त्याचें तूं आपल्या मुलाप्रमाणें रक्षण कर. जगांतील सर्व पिते मी स्वतःच्या मुलाचें रक्षण करूं शकलों नाहीं म्हणून मला दूषण ठेवतील यांत शंका नाहीं. एकाही मुलाचें तोंड मी पाहूं शकलों नाहीं. मी जागरूक असतांना सुद्धां माझीं सर्व मुलें मारलीं गेलीं. याचा अर्थ मी इतकाच करतों कीं, दैवाच्या बळासमोर बुद्धिमंतांच्या बुद्धीचेंही बळ चालूं शकत नाहीं. या अत्यंत क्रूर, कंसापासून माझ्या मुलांना सदैव भीति आहे. त्यामुळें तूं आपल्या मुलाचें जसें संरक्षण करशील तसेंच या माझ्या मुलाचेंही संरक्षण कर. माझा मुलगा मोठा व तुझा मुलगा लहान आहे. ते दोघेही एकमेकांचे सहोदर बंधु आहेत अशा दृष्टीनेंच तूं त्यांच्याकडे पहा. त्यांचीं वयें जवळजवळ सारखीच आहेत. एकत्रच दोघांना व्यवस्थितपणें वाढव. लहानपणीं खेळणें सर्वांनाच प्रिय असतें. भुरळ सहज पडूं शकते व प्रमादाचा संभव असतो. म्हणून म्हणतों, तूं मुलांवर नीट लक्ष ठेव. वृंदावनांत केशी नांवाचा अत्यंत घातक असा दुष्ट राहतो. त्यामुळें आपला गौळवाडा घेऊन तूं तेथें राहूं नकोस. सरपटणारे प्राणी, कीटक, व भयानक पक्षी यांच्यापासून तसेंच गोठ्यांतील गाईवत्सांपासूनसुद्धां मुलांना इजा होऊं देऊं नकोस. नंदा, आतां रात्र संपत आली आहे. शुभशकुन दिसत आहेत. वेगानें जाणाऱ्या वाहनानें तूं जा. याप्रमाणें वसुदेवानें एकांतांत सांगितल्यावर यशोदेसहित व मुलाला नीटपणें जवळ घेऊन नंद मथुरा सोडून व्रजाकडे निघून गेला. जलमार्गानें यमुनातीरावरून कोणाच्याही लक्षांत न येईल इतक्या गुप्तपणें तो निघून गेला."

मुलांची अदलाबदल नंदाच्याही लक्षांत येणार नाहीं इतक्या गुप्तपणें करण्यांत आली होती असें दिसतें. कारण येथें वसुदेव कृष्णाला नंदाचा मुलगा म्हणून व बलरामाला स्वतःचा मुलगा म्हणून संबोधीत आहेत. याप्रमाणें सद्भाग्यानें वसुदेव आपल्या दोन मुलांना वांचवूं शकले. सर्व जगाचा शाश्वत मंत्रद्रष्टा व आमूलाग्र परिवर्तन घडवून धर्माची प्रतिष्ठापना करणारा युगपुरुष पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण गुप्त मार्गानें कोणाच्याही लक्षांत न येतां व्रजमंडलाला सनाथ करावयास निघून गेला. सर्व भावयोगाच्या उपासकांना सदाचा आधारभूत व माधुर्य रसाच्या आविष्काराची चरम सीमा गांठणारा श्रीकृष्णांचा बाल्यावस्थेचा कालखंड व्रजांतच गेलेला आहे व गणराज्याच्या सिद्धीप्रीत्यर्थ कंसाचें राज्ययंत्र उलथून पाडणाऱ्या महान् क्रांतीची सिद्धताही तेथेंच झालेली आहे. त्याकडे आपण पुढील व्याख्यानांत दृष्टिक्षेप करूं.

श्रीकृष्णांचें बालपण

भगवान् श्रीकृष्णांच्या गोकुळांतील अथवा व्रजांतील जीवनाचें अतिशय मनोरम वर्णन श्रीमद्भागवतांत आलेलें असून हरिवंशांतही त्यांच्या बालपणींच्या भागवतांत आलेल्या सर्व कथांचा समावेश आहे. भागवताच्या प्रेमसाम्राज्याचा गाभा म्हणजे त्याचा दशम स्कंध होय. सर्व संस्कृतवाङमयांत माधुर्याच्या दृष्टीनें भागवत सर्वश्रेष्ठ, त्या भागवतांत दशमस्कंध सर्वश्रेष्ठ, व त्या दशमस्कंधांत त्याचा पूर्वार्ध सर्वांत श्रेष्ठ आहे. हा पूर्वार्ध म्हणजेच भगवान् श्रीकृष्णांचें बालचरित्र होय. ह्या पूर्वार्धाची संपूर्ण भारतवर्षांतील वैष्णव संप्रदायावर इतकी विलक्षण छाप बसलेली आहे कीं, सूरदास, मीराबाई, यांचे काव्योदधि तर त्यावरच उभारलेले आहेत · पण महाराष्ट्रांतील कोणत्याही संताची गाथा श्रीकृष्णांच्या बालपणींच्या या जीवनांतील लीलांचा आढावा घेतल्याविना पूर्ण झालेली नाहीं. श्रीकृष्ण गोकुळांत येतांच भागवतकार म्हणतात :—

तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ।
हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप ॥ १८

—भागवत, दशमस्कन्ध, अ. ६

"हे राजा, तेव्हांपासून नंदाचें तें गोकुळ धनधान्यांनीं समृद्ध झालें आणि श्रीहरीच्या वास्तव्यामुळें सर्वांना आवडणारें व सर्व गुणांनीं युक्त असें तें लक्ष्मीचें एक क्रीडास्थान बनलें." गोकुळांतल्या त्या काळामध्यें भगवान् श्रीकृष्णांच्या अंगचे कितीतरी गुण व नेतृत्वाचीं अनेक वैशिष्टयें प्रकट झालेलीं आढळतात.

सौंदर्य

भगवान् श्रीकृष्ण हे दिसावयास अत्यंत सुन्दर होते ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. त्यांचे वडील वसुदेव हेही अत्यंत सुन्दर होते असें हरिवंशांत वर्णन आहे.

व्याख्यान ८ वें दिनांक ३-४-५२

वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिवि ॥ १८
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ।
यस्यासीत्पुरुषाग्रयस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ २०

—महाभारत, हरिवंशपर्व अ. ३४

"महाबाहु वसुदेवाला आनकदुंदुभि असेंही म्हणतात. वसुदेवांच्या जन्माबरोबर स्वर्गामध्यें दुंदुभि वाजल्या व भेरींचा देवांनीं मोठा नाद केला. (त्याच्या अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीचें हें निदर्शन आहे.) संपूर्ण मनुष्यलोकांत त्याच्याइतका रूपानें सुन्दर असलेला पुरुष दुसरा कोणीही नव्हता. चंद्राप्रमाणें त्याची कांति अत्यंत आल्हाद-दायक अशी होती." भगवान् श्रीकृष्ण व सुभद्रा यांना अनुपम सौंद-र्याची लाभलेली देणगी ही पैतृकसंपत्तीच होय असें म्हटलें पाहिजे. **असो.**

श्रीकृष्णांच्या त्या बालस्वरूपांचें जर कोणाला दर्शन झालें तर पुन्हां दुसरें कांहींही पहावयाची इच्छा उरणार नाहीं असा ध्यानयोगी नेहमींच इशारा देत असतात. "साक्षात् मन्मथमन्मथः ।" सर्व जगाला आपल्या सौंदर्यानें मोहित करणाऱ्या मदनालाही स्वतःच्या सौंदर्यानें मोह उत्पन्न करूं शकणारें अशा रीतीनें श्रीकृष्णांचें वर्णन वारंवार येत असतें. श्रीकृष्णांचा वर्ण श्याम होता असें म्हणतात. श्याम या शब्दाचा अर्थ सामान्यतः काळा असा केला जातो. परंतु श्रीकृष्णांच्या शरीरवर्णाचें वर्णन मेघाप्रमाणें सांवळा अथवा जवसाच्या फुलाच्या रंगाचा असेंच येतें. श्याम शब्दाचा अर्थ करतांना 'तप्तकांचन-वर्णाभः ।' तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें झगझगीत कांतीचें लावण्य असा त्याचा अर्थ होईल. कृष्णांच्या या स्वरूपसौंदर्यानें त्यांच्याकडे जे कोणी पहातील त्यांच्या सर्व अंतःकरणप्रवृत्ति त्यांच्याकडे आपोआप खेचल्या जात असत. त्यांच्या या अलौकिक सौंदर्याबरोबरच विलक्षण स्वरूपाचें आकर्षक व्यक्तिमत्त्व त्यांना लाभलें होतें. गोपांचा वेष धारण केलेले व आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर गोकुळांतील व वृंदा-वनांतील वातावरणांत स्वतःच्या सहकाऱ्यांबरोबर फिरणारे श्रीकृष्ण ज्यांनीं ज्यांनीं पहावे त्यांचें त्यांचें सर्व भान हरपून त्यांना तेथून

दृष्टि काढूंच नये असें वाटे. त्यांचा वेष, वर्ण, सौंदर्य, हातांतील बांसरी, यांचीं श्रीमत् भागवतांत अतिशय आकर्षक वर्णनें आहेत. श्रीकृष्णांची बांसरी तर सुप्रसिद्धच आहे. बांसरीच्या नादमधुरतेनें गोकुळांतील लोकांचे त्या काळीं तर मन रिझविलेंच, पण आजही भाव समाधींत तिचा नाद ऐकून साधक देहभान विसरून जातात. श्रीकृष्णांच्या अत्यंत आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाची विलक्षण मोहिनी सर्वत्र कशी भरून राहिली होती याचीं श्रीमत् भागवतांतील कांहीं वर्णनें पहाण्यासारखीं आहेत.

नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदम्बरायगुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ।
वन्यस्रजे कबलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाङ्गजाय ।। १

—भागवत, दशमस्कन्ध, अ. १४

"ब्रह्मदेव म्हणतात: मेघासारखें श्यामल शरीर धारण करून विद्युल्लतेप्रमाणें सतेज वस्त्र परिधान करणाऱ्या, कानांत गुंजांचे तुरे व मस्तकावर मोरांच्या पिसांचा मुकुट धारण करणाऱ्या, गळ्यांत वनमाला, हातावर दहीभाताचा घास, खाकेंत बांसरी, शिंग व वेताची छडी, धारण करणाऱ्या हे मृदुल पावलांच्या गोपपुत्रा, तुला आम्ही साष्टांग नमस्कार करतों."

श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ।
विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ।। २२
प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।
अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ।।२३

—भागवत, दशमस्कन्ध, अ. २३

पिवळा पितांबर, गळ्यांत आपादलंबिनी वनमाला, मस्तकावर मयूरपिच्छांचा मुकुट, अंगाला लावलेली उटी, कानावर खोविलेले कोंवळे पल्लव इत्यादिकांनीं शोभणारी ती श्यामसुन्दर श्रीकृष्णमूर्ति पाहून जणूं काय परमेशानें नरवेषच धारण केला आहे असें त्यांना भासलें. त्या वेळीं श्रीकृष्णानें आपला एक हात एका सवंगड्याच्या खाद्यांवर ठेविला होता व दुसऱ्या हातानें तो एक

कमळ लीलेनें फिरवीत होता. कानांतील कुंडलें, गालावर विखुरलेले कुरळे केस, व मुखकमलावरील मंद हास्य अशी ती कृष्णमूर्ति शोभत होती."

गोकुळांतल्या जनमनावर या आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाची किती विलक्षण छाप पडलेली होती व त्यांच्या सहज साध्या हालचालींतून आविष्कृत होणाऱ्या रम्यतेचा लोकांना कसा ध्यास लागून राही याचें अतिशय उत्कृष्ट वर्णन भागवतांत (दशमस्कन्ध अं. २१) केलेलें आढळतें. तें असें:—

"शुकाचार्य म्हणाले : हे राजा, याप्रमाणें शरद् ऋतूमध्यें वृंदावनांतील सर्व नद्या व सरोवरें इत्यादिकांचें पाणी स्वच्छ होऊन सुगंधी कमलांवरून मंद व शीतल वायु वहात असतां एके दिवशीं श्रीकृष्ण आपल्या गायी—गोपालांसह तेथें क्रीडा करूं लागले. त्या प्रफुल्लित झालेल्या वनांतील पुष्पांचा मकरंद चाखून उत्पन्न झालेल्या भ्रमरांच्या गुंजारवांनीं व पक्ष्यांच्या मधुर शब्दांनीं नद्या, पर्वत, सरोवरें इत्यादि अगदीं दुमदुमून गेलीं. अशा त्या सुरम्य स्थळीं बलराम व सवंगडी यांसह गायी चारतां चारतां श्रीकृष्णानें आपली मधुर मुरली वाजविण्यास प्रारंभ केला. ते भावोद्दीपक मधुर वेणुगीत ऐकतांच गोकुळांतील स्त्रिया आपल्या मैत्रिणींपाशीं बालकृष्णांच्या रूपगुणांची प्रशंसा करूं लागल्या. श्रीकृष्णांच्या रूपगुणांची प्रशंसा करण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला खरा; पण त्याची श्यामसुन्दर मूर्ति अंतःकरणाच्या फलकावर येऊन उभी रहातांच त्यांचें इतकें भावनोद्दीपन झालें व हृदय उचंबळून आलें कीं, त्यांना बोलतां येणें अशक्य झालें. मस्तकावर पुष्पमुकुट धारण केलेले, त्यावर मोरपिसांचा तुरा खोवलेले, कानांत कर्णकार पुष्प लटकाविलेले, सुवर्णाच्या रंगाचें वस्त्र परिधान केलेले, गळ्यांत आपादलंबिनी वनमाला असलेले, सवंगडी सभोंवतीं गोळा होऊन ज्यांच्या कीर्तीचें गायन करीत आहेत आणि अधरसुधेनें आपल्या बांसरीचें प्रत्येक रंध्र भरून त्यांतून अमृताचा वर्षाव करणारे श्रीकृष्ण वृंदावनांत आले व सारें वृंदावन लावण्यानें न्हाऊन निघालें. त्यांच्या त्या बांसरीच्या निनादानें सर्वत्र प्राणिमात्र आनंदित झाले. गोपी

आपल्या मैत्रिणींना म्हणूं लागल्या, " कृष्णाच्या मुखकमलाचें दर्शन घेणें हेंच डोळे असण्याचें खरें सार्थक होय. आपल्या मित्रांसह रानांत गाई चरावयास नेऊन मुरली वाजवीत प्रेमळ कटाक्ष फेंकणाऱ्या नंदपुत्र कृष्णाचें ज्यांनीं यथेच्छ अवलोकन केलें त्यांच्या डोळ्यांचें खरोखरच सार्थक झालें. कोवळीं आंब्याचीं पानें, मोराचीं पिसें, फुलांचे तुरे व पांढऱ्या—निळ्या कमळांच्या माळा ज्यांच्या वस्त्रा-वरून लोळत असल्यामुळें ज्यांचीं रूपें मोठीं विचित्र दिसत आहेत असे ते भगवान् रामकृष्ण आपल्या सोबत्यांमध्यें मुरली वाजवूं लागले म्हणजे कधीं कधीं रंगभूमीवर सुरेल गायन करणाऱ्या उत्तम नटाप्रमाणेंच सुन्दर दिसतात. या बांसरीनें निश्चितच कांहीं तरी पुण्य केलें असलें पाहिजे. कारण या दामोदराच्या अधरामृताचें तीच हक्कानें सेवन करते. आपल्या पाण्यानें वेढलेल्या वेणुवृक्षा-पासून या बांसरीचा जन्म झालेला आहे म्हणून तिचा नाद ऐकतांच नद्यांच्या अंगावर प्रफुल्लित कमलांच्या रूपानें जणुं रोमांचच उभे राहिले आहेत असें दिसतें. वेणुवनांतील वेळूचे वृक्षही श्रीकृष्णांनीं या बांसरीला आश्रय दिल्यामुळें कुळांतील वृद्ध माणसांप्रमाणें धन्यता मानून दंवाच्या रूपानें आनंदाश्रू ढाळीत आहेत. सख्यांनो, हें वृंदावन साऱ्या पृथ्वीचेंच यश वाढवीत आहे. कारण जिकडे तिकडे श्रीकृष्णाच्या पावलांचीं चिन्हें उमटल्यामुळें त्याला अप्रतिम शोभा आली आहे. श्रीकृष्णाचा वेणुनाद ऐकून हा मंद गर्जना करणारा मेघच आहे असें वाटून ज्यांचें हृदय मत्त झालें आहे असे मयुर आनंदानें नाचत आहेत आणि तें नृत्य पाहून डोंगराच्या दऱ्यांखोऱ्यांतून फिरणारे सर्व प्राणी जणुं जागच्या जागीं चित्रा-सारखे स्तब्ध उभे आहेत. मूढ योनींत उत्पन्न झालेल्या या हरिणीही धन्य आहेत. कारण मनोहर वेष धारण करून मधुर स्वरानें मुरली वाजविणाऱ्या विचित्र वेषधारी नंदकुमाराकडे आपल्या पतीसह त्या प्रेमभरानें पहात त्या अवलोकनानेंच त्याची पूजा बांधीत आहेत. - वेणूचें गीत ऐकून स्वर्गांगनांची सुद्धां कशी विलक्षण अवस्था झाली आहे पहा ! या गायींची तरी अवस्था पाहिलीत का ? बांसरीच्या नादानें आकृष्ट होऊन आपले कान उंच उभारून

त्या जणुं कांहीं कर्णसंपुटांत प्रत्येक नादमधुर स्वरलहरी सांठवीत आहेत. जणुं श्रीकृष्णांना मनोमय भेटून त्या आनंदाश्रू ढाळीत आहेत. वासरें देखील दूध पीत असतां बांसरीचा स्वर कानांत पडला कीं, तोंडांत घेतलेला दुधाचा घोट तसाच दोन्ही बाजूंनीं गळत टाकून श्रीकृष्णाकडे पहात स्तब्ध उभीं आहेत. एक गोपी आपल्या आईला म्हणाली : या वनांतील पक्षी बहुधा ध्यानस्थ ऋषीच असावेत. कारण ते नूतन पालवी फुटलेल्या झाडांच्या खांद्यावर सारखे डोळे उघडे ठेवून किलबिलाट न करतां श्रीकृष्ण-दर्शनाचें सुख अनुभवीत व त्याच्या मुरलीचा मंजुळ ध्वनि ऐकत स्वस्थ बसले आहेत. या पहा नद्या देखील हा आवाज ऐकून भोंव-ऱ्यांच्या रूपानें आपली भावक्षुब्धता व्यक्त करून तरंगरूपी हातानें श्रीकृष्णाच्या चरणावर कमलें अर्पण करीत आहेत. मेघाची व श्रीकृष्णाची अत्यंत मैत्री आहेसें दिसतें. कारण श्रीकृष्ण ज्या वेळीं बलराम व इतर सवंगडी यांसह गायी चारतांना त्यांच्या मागें मुरली वाजवीत फिरतो, त्या वेळीं त्याला उन्हाचा त्रास न व्हावा म्हणून हा मेघ स्वत: तेथें येऊन त्याच्यावर छत्रीप्रमाणें सावली करतो व त्याच्या शरीराला गारवा वाटण्यासाठीं पुष्पवृष्टीप्रमाणें मधून मधून जलतुषारांची त्याच्यावर वृष्टि करतो. केशराप्रमाणें आरक्तवर्ण अशीं श्रीकृष्णांचीं पदकमळें ज्या गवतावर उमटलीं त्यांची उटी आपल्या हृदयांना लावणाऱ्या ह्या रानवट स्त्रिया खरोखर धन्य होत. हा गोवर्धन पर्वत अत्यंत श्रेष्ठ आहे. याला रामकृष्णांच्या पादस्पर्शाचा निरंतर लाभ होत असून हा आपल्या-वरील पाणी, उत्तम प्रकारचें गवत, विश्रांतीला दऱ्यांखोऱ्यांतील सांवलीची जागा व खाण्यास कंदमुळें इत्यादि अर्पण करून रामकृष्णांचें व गोपगोपांचें आनंदानें आदरातिथ्य करीत असतो. सख्यांनो, हे रामकृष्ण गायींचीं दावीं व दोऱ्या डोक्यावर घेऊन मोठ्या गवळ्या-सारखे गायींना घेऊन मधुर मुरली वाजवीत डौलानें चालले म्हणजे त्यांच्या मुरलीचा मधुर नाद ऐकून सारे पशुपक्षी अगदीं तटस्थ होतात व वृक्षलतांच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात. हें मोठेंच आश्चर्य होय !"

श्रीकृष्णाच्या बालचरित्रावरील आधारभूत प्राचीन ग्रंथ हरिवंश होय. त्यावरूनच भागवताची, विशेषतः कृष्णचरित्राची भागवतांत उभारणी झालेली आहे. पण हरिवंशापेक्षां भागवतांतील वर्णनांत उत्कटता अधिक असल्यामुळें व्यक्तित्वाची नीट कल्पना यावी म्हणून येथें आवश्यक तेथें भागवताचाच उपयोग केलेला आहे. यांतील काव्यात्मक भाग बाजूला केला तरी मुख्य गोष्ट जी अनुपम सौंदर्य व विलक्षण आकर्षक व्यक्तिमत्त्व त्याची कल्पना येते. या दोन गुणांबरोबरच श्रीकृष्णांच्या बालपणींच्या गोकुळवृंदावनांतील वास्तव्यांत दुसरी ध्यानांत भरणारी गोष्ट म्हणजे त्यांची विलक्षण लोकप्रियता होय.

विलक्षण लोकप्रियता

भगवान् श्रीकृष्णाच्या दर्शनाबरोबर गोकुळांतील आबालवृद्ध किती आतुरतेनें व उत्कटतेनें त्यांच्याकडे धांव घेत याचें एक अतिशय सुन्दर वर्णन भागवतांत आलेलें आहे. अशीं वर्णनें वस्तुतः ठिकठिकाणीं आहेत. ज्या वेळीं कालियाच्या प्राणघातक आपत्तींत श्रीकृष्ण स्वतः सांपडले त्या वेळीं त्यांना नागबंधनांत पाहून गोकुळाची काय अवस्था झाली याचें वर्णन करतांना भागवतकार (दशम स्कंध अ. १६) म्हणतात :

"कालियानें श्रीकृष्णाला वेढून टाकल्यावर तो अगदीं निश्चेष्ट झाला आहे असें दृष्टीस पडतांच त्याचे आवडते असे ते गोप अगदीं घाबरून गेले. त्यांनीं आपला जीव, इष्टमित्र व सर्वस्व श्रीकृष्णाला अर्पण केलें होतें. ते शोक करूं लागले. भीतीनें त्यांचें मन गोंधळून जाऊन ते मूर्च्छित पडले. मग कृष्णाच्या दर्शनाविषयीं उत्सुक झालेले गोकुळांतील सारे आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष दीनवाणे होऊन गुराप्रमाणें हंबरडे फोडीत त्याच्या शोधासाठीं बाहेर निघाले. वाटेंत ठिकठिकाणीं कमल, यव, अंकुश, वज्र व ध्वज या चिन्हांनीं युक्त अशीं गायींच्या पावलांच्या मधून उमटलेलीं त्याचीं पावलें निरखीत थोड्याच वेळांत ती सर्व मंडळी यमुनेवर येऊन पोहोंचली. तेथें डोहामध्यें कालियानें कृष्णाच्या अंगाला विळखा घातल्यामुळें तो

निश्चेष्ट झाला आहे आणि जवळच नदीतीरावर सर्वत्र गायी व गोप त्याच्या शोकानें विव्हल झाले असून बावरल्यामुळें दीन मुद्रेनें हंबरडे फोडीत व आक्रोश करीत आहेत असें पाहून तेही शोकानें अगदीं मूर्च्छित झाले. श्रीकृष्णाचें आपल्यावरील निरतिशय प्रेम, त्याचें मंदस्मित, त्याचें मधुर भाषण इत्यादिकांची त्यांना आठवण झाली व कृष्णविरहित सारें त्रिभुवन त्यांना अगदीं शून्य वाटूं लागलें."

अक्रूर ज्या वेळीं श्रीकृष्णांना गोकुळांतून मथुरेस न्यावयास आला त्या वेळीं तेथील गोपींची कशी विलक्षण अवस्था झाली याचें भागवतांतील पुढील वर्णन (दशमस्कंध अ. ३९) पहा.

"बलराम व श्रीकृष्ण यांना मथुरेस नेण्याकरितां अक्रूर गोकुळास आला आहे हें वर्तमान ऐकून सर्व गोपींना फारच दुःख झालें. त्या त्या अनुचिंतनानें इतकी एकतानता पावल्या कीं सर्व व्यापार बंद होऊन आत्मलोकीं गेल्याप्रमाणें त्यांना या जगाचा विसरच पडला. आपल्याला आतां श्रीकृष्ण अंतरणार अशी त्यांना भीति वाटूं लागली व त्यांचें मन कृष्णमय होऊन त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्या एकत्र गोळा झाल्या आणि थव्याथव्यांनीं आपआपसांत बोलूं लागल्या. काळ्या कुरळ्या केसांनीं शोभणारें, उन्नत नासिकेचें व कपोल अत्यंत सुंदर असणारें, शोक दूर करणारें श्रीकृष्णांचें मंदस्मितयुक्त मुखकमल आम्हांला दाखवून पुन्हां तें तूं आमच्यापासून दृष्टीआड करतोस, तेव्हां ब्रह्मदेवा, तुझ्यासारखा दुष्ट कोणी नाहीं, आम्ही तुझ्या सृष्टिरचनेचें कौशल्य व लावण्यसारसर्वस्व श्रीकृष्णाच्या एकेका अवयवांत पहात होतों पण आज अक्रूर या नांवानें तूं त्याला आमच्यापासून दूर नेत आहेस. तूं किती क्रूर आहेस. श्रीकृष्णास नेणाऱ्या या असल्या-पुरुषाचें अक्रूर हें नांव असणें योग्य नाहीं. तो फारच क्रूर आहे. दुःखितांचें सांत्वन न करतां उलट आम्हांस प्रिय असलेल्या श्रीकृष्णांस आम्हांपासून तो दूर घेऊन जात आहे. याप्रमाणें बोलतां बोलतां सारा संकोच बाजूला करून हे गोविंदा, दामोदरा; माधवा, अशा करुणामय स्वरांत त्याला मोठ्यानें हांक मारून त्या रडूं लागल्या. शेवटीं कृष्णाचा रथ चालूं लागल्यावर प्रथम तो रथ, नंतर त्या रथाव-

रील ध्वज, व रथाच्या धांवण्यानें उडणारी धूळ दिसत होती तोंपर्यंत त्या तेथेंच चित्रासारख्या स्थिर उभ्या राहिल्या. एकदां गोकुळ सोडून श्रीकृष्ण मथुरेंत आल्यावर पुन्हां म्हणून ते तेथें परत गेले नाहींत. त्यानंतर फक्त उद्धव व एकवार बलराम त्यांचें सांत्वन करण्यासाठीं तेथें गेले असतां गोकुळांतील सर्व लोकांनीं त्यांच्याजवळ जे उद्‌गार काढले त्यावरून श्रीकृष्णांवरील त्यांच्या उत्कट प्रेमाची व लोकांच्या हृदयांत कृष्णांनीं कोणतें स्थान मिळविलें होतें याची कल्पना येते. भागवतकार (दशमस्कंध अ. ४६) म्हणतात :

"एकदां तरी आपल्या लोकांना पहाण्यासाठीं श्रीकृष्ण येथें येईल काय? तो इकडे येईल तरच त्याचें तें सुंदर व हांसरें मुख आम्हांला पुन्हां पाहतां येण्याची शक्यता आहे. कृष्णाचे पराक्रम, त्याचें सहज पाहणें, हांसणें, बोलणें, या सर्व गोष्टींची आठवण झाली कीं कांहींही करावेंसें वाटत नाहीं व कशांतच लक्ष लागत नाहीं. यमुना नदी, गोवर्धन पर्वत, वृंदावन इत्यादि ठिकाणची त्या मुकुंदाच्या पावलानें रमणीय झालेली भूमि आणि त्याचीं खेळण्याचीं ठिकाणें आमच्या दृष्टीस पडलीं म्हणजे आमचें मन सर्वतोपरी तन्मय होऊन जातें. त्याचें सुंदर चालणें, मोहक हास्य, विलासयुक्त कटाक्ष, गोड भाषण, इत्यादिकांनीं आमचें मन वेधून गेल्यामुळें त्याचा आम्हांला विसर पडावा तरी कसा?"

भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या गोकुळ व वृंदावनांतील जीवनाच्या या काळांत म्हणजे इतक्या लहानपणीं जें विलक्षण आकर्षण व लोकांच्या हृदयांत स्वतःला स्थान मिळविलें होतें, त्याचें कारण काय असेल? श्रीकृष्ण त्या लोकांच्या जीवनांत स्वतःचे सारे श्रेष्ठ भाव विसरून इतके एकरूप झाले होते कीं, त्यामुळें त्यांच्याशीं बोलतांना व वागतांना कोणालाही कसलाही संकोच वाटत नव्हता. जनतेंतून उत्पन्न होणारें नेतृत्व गोकुळच्या त्या जीवनांत श्रीकृष्णांना अगदीं लहानपणीं लाभलें होतें असें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

मॅक्झिम गॉर्कीनें लेनिनची व आपली भेट केव्हां झाली याचें वर्णन करतांना असें म्हटलें आहे कीं, एका ठिकाणीं लेनिनचें

व्याख्यान ठरलें असतांना ठरल्यावेळेपेक्षां पुष्कळच आधीं तेथें येऊन तो तेथील सामान्य प्रतीच्या लोकांबरोबर कोपऱ्यांत गप्पा मारीत बसला होता. नेता म्हटला कीं, त्याच्या रूढ कल्पनांनीं स्वत: गॉर्कीचेंही अंत:करण इतकें भारलेलें होतें कीं तेथें बसलेल्या लोकांत लेनिन असेल अशी त्याला कल्पनाही आली नाहीं. पुढें सभेची वेळ झाल्यावर नांव घोषित झाल्यानंतर लेनिन ज्या वेळीं बोलावयास येऊन उभा राहिला त्या वेळीं गॉर्कीला इतक्या सामान्य लोकांत इतका वेळ लेनिन बसला होता या गोष्टीचें अतोनात आश्चर्य वाटलें. लोकांच्या जीवनांत अशी समरस होऊन जाण्याची भगवान् श्रीकृष्णांची पहिल्यापासून प्रवृत्ति असल्यामुळें साऱ्या गोकुळाचे ते वर वर्णन केल्याप्रमाणें कंठमणि होऊन राहिले होते. तुम्ही विद्वान् असलात तर लोक तुमच्याविषयीं आदर बाळगतील. तुम्ही पराक्रमी असलांत तर लोक तुमच्याविषयीं भय बाळगतील. तुम्हीं एखादें आश्चर्यकारक कृत्य आपल्या कर्तृत्वानें पार पाडलें तर लोक तुमच्याकडे पाहून आश्चर्यचकित होतील व आपल्या पराक्रमानें तुम्हीं लोकांचें दु:खमोचन केलें तर लोक तुमचे उपकार सदैव स्मरून तुमच्याविषयीं कृतज्ञ राहतील. पण म्हणून कांहीं आपल्या हृदयांतील प्रेम ते तुम्हांला अर्पण करणार नाहींत. आपल्याविषयीं जनतेच्या अंत:करणांत प्रेम व जिव्हाळा उत्पन्न करावयाचा असला तर त्यासाठीं प्रथम त्यांच्या जीवनांत तुम्हीं स्वत: डोकावलें पाहिजे. जिव्हाळा व प्रेम या गोष्टी अशा आहेत कीं त्या जितक्या द्याव्या तितक्या उलट परत मिळतात. तें केवळ हृदयाचें दान आहे. पराक्रमाचें व बुद्धिमत्तेचें दान नाहीं. जितकें प्रेम द्यावें तितकें तें मिळेल. हृदय द्यावें व हृदय घ्यावें.

श्रीकृष्णांवरील अलौकिक जनप्रेमाचा त्यांच्या बालकथा ऐकणाऱ्या राजा परीक्षितीला सुद्धां इतका विलक्षण विस्मय वाटला कीं न राहवून त्यानें शुकाचार्यांना असा प्रश्न विचारला (भागवत १०–१४ ते ४९) कीं,

"श्रीकृष्ण दुसऱ्याचा मुलगा असतांही गोपगोपींचें प्रेम त्याच्यावर इतकें कसें बसलें? तसें त्यांचें प्रेम स्वत:च्या पुत्रावरही कधीं

नव्हतें. हें कसें झालें तें आपण मला सांगा."

आचार्य शुकांनीं आध्यात्मिक दृष्टिकोनांतून त्या प्रश्नाचें पुढील-प्रमाणें उत्तर दिलें आहे:—

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५०
देहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ।
यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिञ्जीविताशा बलीयसी ॥ ५३
तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥ ५४
कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ५५

—भागवत, दशमस्कन्ध, अ. १४

"प्राणिमात्राची आपल्या आत्म्यावर विलक्षण प्रीति असते. मुलेंबाळें, धनसंपत्ति, इत्यादि त्या आत्म्यावरील प्रेमामुळेंच प्रिय वाटतात. देह हाही वस्तुतः आत्मा नसून केवळ आत्म्याचें आवरण असल्यामुळें तोही आत्म्याप्रमाणें प्रिय नाहीं.कारण हा देह जीर्ण झाला तरी प्राणिमात्रांला आपण जगावें ही आशा कधींही सुटत नाहीं. यावरून कोणालाही झालें तरी आत्मा हा सर्वांत अधिक प्रिय असून केवळ त्याच्यासाठींच चराचर जग प्रिय वाटत असतें." कृष्ण म्हणजे सर्व प्राणिमात्रांचा आत्मा. त्यामुळें लोकांचें त्यांच्यावर असें प्रेम नसलें तरच आश्चर्य. भगवान् श्रीकृष्णांच्या दिव्य रहस्याला जाणणाऱ्या शुकमुनींनीं जें हें उत्तर दिलें तें त्यांच्या अतिश्रेष्ठ अवस्थेला योग्यच आहे. पण आमच्यासारख्या अतिस्थूल दृष्टीच्या लोकांना भगवंताच्या बाह्य आचरणांतून या बाबतीत प्रकाशाचे चार कण मिळावेत अशी इच्छा असते, व त्या दृष्टीनें पाहिलें तर भगवान् श्रीकृष्ण गोकुळांतील लोकांच्या जीवनांत आपपर भाव विसरून इतके मिसळून गेलेले दिसतात कीं, त्याच्यांतच लोकांचें हृदय आपल्याकडे ओढून घेण्याचें बीज सांपडतें. परमेश्वराचा हा कांहीं एकच अवतार नाहीं. प्रत्येक अवतारांत आत्मतत्त्वच व्यक्तीच्या रूपानें साकारलें आहे. पण त्या अवतारांमध्यें आदर, भय,

कृतज्ञता, इत्यादि गोष्टींचाच जनहृदयांत आविष्कार झालेला आहे. श्रीकृष्ण हे मात्र प्रेमजगताचे महान् सम्राट् आहेत. त्यांच्या त्या विशिष्ट वागणुकीकडे पाहिलें असतां लौकिकदृष्टीनें त्यांतील रहस्य प्रकाशित होईल. त्यांच्या या विशिष्ट जीवनाचीं कांहीं निदर्शनेंच (भागवत–१०-१५) पहा:–

"अशी ती वृंदावनाची रमणीय शोभा पाहून श्रीकृष्णाला फार आनंद झाला. गाई-वासरांना चरावयास लावून डोंगराजवळून वहाणाऱ्या नदीच्या तीरावर तो आपल्या सवंगड्यांसह नानाप्रकारचे खेळ खेळूं लागला. कांहीं वेळ त्यानें गळ्यांत माळा घालून बलराम व इतर मित्र यांसह फुलांतील रस पिऊन धुंद झालेल्या भुंग्याच्या गुंजारवाच्या साथीवर गायन केलें. नंतर थोडावेळ कलहंसांचें अनुकरण करून त्यांच्यासारखा मधुर ध्वनि काढीत आपल्या मित्रांना हंसविण्यासाठीं मोरासमोर उभे राहून त्याच्यासारखें तो नृत्य करी. कधीं आपल्या मेघासारख्या आवाजानें दूर गेलेल्या गाई-वासरांना त्यांनीं हांका माराव्यात, कधीं चकोर, क्रौंच, चक्रवाक, मोर या पक्ष्यांसारखे स्वर काढावेत, तर कधीं हिंस्र श्वापदांच्या भयानें आपल्या सोबत्यांबरोबर पळूंही लागावें. खेळ खेळून दमल्यावर बलराम आपल्या स्नेह्यांच्या मांडीवर डोकें ठेवून विश्रांति घेत असले तर श्रीकृष्णांनीं स्वतः त्यांचे पाय चेपून आपला विनय व्यक्त करावा. मंडळी नाचूं लागली तर त्यांनींही नाचावें. बडबडूं लागली तर बडबडावें. कुस्ती खेळत असले तर आपणही कुस्ती खेळावी. ते दमले तर आपणही दमावें. कृष्ण दमून विश्रांति घेत त्यावेळीं कोवळीं पानें अंथरून मित्रांनीं त्यांच्यासाठीं शय्या तयार करावी. मित्रांनीं त्याचें अंग चेपून द्यावें. कोणी वारा घालावा, तर कित्येकांनीं प्रेमानें भरून आलेल्या हृदयानें त्यांच्या प्रशंसेचीं गीतें गावींत. लक्ष्मी ज्याच्या चरणांची सेवा करते त्या भगवान् श्रीकृष्णानें मायेच्या योगानें आपलें खरें स्वरूप गुप्त ठेवून आपल्या आचरणानें त्या खेडवळांच्या जीवनाशीं पूर्णपणें एकरूप होऊन तन्मयता दाखविली. पण त्या तन्मयतेंतही ते त्यांच्यापैकींच एक होऊन राहिले नाहींत तर त्यांच्या श्रेष्ठत्वाचा

प्रत्यय प्रत्येक प्रसंगीं आल्याविना राहात नसे. व इतका श्रेष्ठपुरुष आपल्या जीवनांत इतका मिसळून जातो, या जाणिवेनें तर ते त्यांच्याकडे अधिकच आकर्षित होत व आधारासाठीं त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर अधिकच विसावत. नुसतें दुसऱ्याच्या जीवनाशीं समरस होऊन त्याचें प्रेम संपादन करतां आलें तरी तेवढ्यानें नेतृत्व उत्पन्न होत नाहीं. त्यासाठीं ज्याप्रमाणें लौकिक जीवनांतील सहसंवेदनेचा, तन्मयतेचा, दुःखानें दुःखी होण्याचा व सुखानें सुखी होण्याचा व अपूर्व जिव्हाळ्याचा लौकिक आविष्कार व्हावा लागतो, त्याच प्रमाणें आधार म्हणून लोकांनीं आपल्यावरच विसावण्यासाठीं महान् लोकोत्तरतेचाही आविष्कार व्हावा लागतो. भगवान् श्रीकृष्णांच्या या बालजीवनांत जसा लौकिकतेचा पूर्ण आविष्कार झालेला आहे, त्याचप्रमाणें त्यांच्या लोकोत्तरतेचाही तसाच विलक्षण आविष्कार झालेला आहे. लहानपणापासूनच अन्यायाविरुद्ध विलक्षण चीड, स्वार्थरहितता, व प्रचंड आक्रमणाचें निखंदन करणारा अपूर्व पराक्रम त्यांच्या ठिकाणीं व्यक्त झालेला आहे. गोकुळांतील या जीवनांत पूतना, धेनुकासुर, शंखचूड, अरिष्टासुर, केशी दैत्य व नागराज कालिया या सर्व समाजकंटक व बलदर्पित दुष्टांना श्रीकृष्णांनीं शासन केलें आहे. कोणास त्यांनीं ठार मारून टाकलें तर दुसऱ्याच्या प्रदेशांत जबरदस्तीनें घुसून तेथील जीवन विषमय करून टाकणाऱ्या लोकांना त्यांनीं कठोर शासन करून त्यांना त्यांच्या भूप्रदेशांत जावयास लाविलें आहे. जी गोष्ट होणें केवळ अशक्यप्राय वाटत होती ती गोष्ट भगवान् श्रीकृष्णांनीं करून दाखविली. आपण असमर्थ असल्यामुळेंच प्रबलांचे अत्याचार सहन करणें हेंच एकमात्र आपलें काम आहे, शक्य तोंवर आपण कोणालाही उपद्रव देऊं नये, आपल्याला कोणी उपद्रव दिलाच तर तो मुकाट्यानें सहन करावा, रहाणें अशक्य झालें तर आपणच आपलें स्थान सोडून निघून जावें, याहून दुसरें आपण काय करूं शकतों? अशा धारणेच्या लोकांच्या जीवनांत आपण जाण्याऐवजीं दुसऱ्यांना घालवून देण्याची शक्यता आहे, वध आपलाच होतो असें नाहीं तर तो दुसऱ्याचाही होऊं शकतो, लोक आपल्या पायाशीं नम्र होण्याची सुद्धां शक्यता आहे, या

गोष्टींचा प्रत्यय प्रथम भगवान् श्रीकृष्णांनीं दिला व अपार सामर्थ्य केवळ दलन करणारेंच असतें असें नाहीं तर तें न्यायी, धर्ममय, दर्प-हीन व निःस्वार्थ व प्रेमपूर्णही असूं शकतें, याही गोष्टीचा प्रत्यय देऊन शिवाय मी तुमच्याचपैकीं एक आहे अशी जाणीव त्या लोकांच्या अंतःकरणांत त्यांनीं उत्पन्न केली. त्यामुळें केवढें अपूर्व आकर्षण त्यांच्या अंतःकरणांत निर्माण झालें! पहातां पहातां पूतना, बकासुर व अघासुर यांना फाडून टाकणारा श्रीकृष्ण नंदाचे जोडे त्यांच्या पायांत घालतो, बांसरी वाजवून व खांद्यावर हात ठेवून आपल्याबरोबर वृंदावनाची सहल करतो, केशी, वृषभ, यांना ठार मारणारा, आणि कालियासारख्या दुष्टाला आपल्या पायाशीं नम्र करणारा श्रीकृष्ण आपल्याबरोबर कुस्ती खेळतांना मात्र यमुनेच्या वाळवंटांत आपल्या हातून लोळविला जातो, वाटीभर आंबट ताका-साठीं नृत्य करतो, वडीलधारीं माणसें रागावलीं तर घाबरतो, व गोपालकाल्याच्या रूपानें शिदोरींत व उपभोगाच्या पदार्थांत, संघजीवनांत काडीइतकाही भेद न करतां सहजीवनाचा, एकरूपतेचा पूर्ण प्रत्यय देण्यासाठीं सारें कांहीं एकत्र करून खातो, पितो, व मिसळतो. आपलें दुखलें, खुपलें तर तो तळमळतो.उलट आपण तळ-मळावें अशी मुळींच अपेक्षा करीत नाहीं, संकटप्रसंगीं तो आपलें समाधान करील व त्या संकटाचेंही निवारण करील. पण आपल्या कडून मात्र साध्या कृतज्ञतेचीसुद्धां अपेक्षा करणार नाहीं. स्वतः सर्वांचा आधार होऊन राहील पण त्याला मात्र आधाराची मुळींच अपेक्षा नाहीं. हें भगवान् श्रीकृष्णांचें लोकोत्तरत्व त्यांनीं अनुभविलें व त्यामुळेंच सर्वांच्या मनावर त्यांचें अप्रतिहत साम्राज्य गाजलें. चंद्रप्रकाशाच्या सुरम्य रात्रीं सारी सृष्टि शांत व धवल ज्योत्स्नेनें न्हाऊन निघत असतां सामर्थ्य, सौंदर्य, ज्ञानमयता व प्रेम यांचें निधान असलेले भगवान् श्रीकृष्ण एका शिलाखंडावर बसले आहेत, मधून मधून त्यांच्या चरणस्पर्शाची इच्छा करीत त्या ज्योत्स्नेंतूनही वृक्षांच्या पुसट काळचा छाया त्यांच्या पायापर्यंत येऊन भिडलेल्या आहेत, सभोंवार आपलें हृदयसर्वस्व अर्पण करणारे गोप—गोपी आहेत, आणि ओंठाला बांसरी लावून त्या अपूर्व नादमाधुरीनें

स्थिरचर विश्वांत माधुर्य भरलें जात आहे, या दृश्याची एकदा कल्पना तर करा! पहा अंतःकरणांत कोणत्या विलक्षण संवेदना उत्पन्न होतात तें. नुसत्या मनश्चक्षूसमोर हें दृश्य उभें राहिलें तरीही देहबंध विसरून मीरा आणि सूरदास एकतानता पावले. प्रत्यक्ष ज्यांनीं हें अनुभविलें असेल व जे हें रोज अनुभवीत असतील त्यांच्या अंतःकरणाची काय अवस्था होत असेल!

क्रांतीची सिद्धता

भगवान् श्रीकृष्णांच्या या गोकुळांतील वास्तव्यांत मथुरेच्या गणराज्यावरील कंसाच्या आक्रमणाचें हें दृढ झालेलें अनिवार्य संकट नष्ट करण्याचा पद्धतशीर विचार चालू होता. श्रीकृष्ण वसुदेवाचा मुलगा आहे ही गोष्ट मथुरेंतील महत्त्वाच्या यादवांच्यापासून कांहीं लपलेली नव्हती. मधूनमधून मथुरेंतून असे महत्त्वाचे लोक व्रजांत येऊन वारंवार नंदाच्या व श्रीकृष्णांच्या भेटी घेत. यादवांचा पुरोहित गर्ग यानें येऊन अशी भेट घेतल्याचा उल्लेख हरिवंश व भागवत या दोन्ही पुराणांत आहे. भगवान् श्रीकृष्णांची अद्‍भुत लोकप्रियता, अघासुरापासून केशीपर्यंत अनेक दुष्टांना दमन करण्यांत व विशेषतः नागांचा पुढारी कालिया याला हुसकावून लावण्यांत त्यांचें प्रकट झालेलें अपूर्व सामर्थ्य, न्याय व सत्य यांच्या प्रीत्यर्थच केवळ लढा देण्याची त्यांची असलेली प्रवृत्ति, त्यांचें सर्वसंग्राहकत्व व इतर गुण यांमुळें स्वजनद्रोह करणाऱ्या, बापाला तुरुंगांत टाकणाऱ्या, संशय व भय यांनीं प्रेरित होऊन यादवांचा छळ करणाऱ्या, परक्या मगधांच्या हातांतलें बाहुलें बनलेल्या अशा अरेराव कंसाची सत्ता, श्रीकृष्णांच्या आश्रयानें उखडून टाकून पुन्हां नवें गणराज्य स्थापन करतां येईल अशी जाणत्या यादवांना स्वाभाविकपणेंच आशा वाटूं लागली. प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांचें कंसाशीं दोन करणांस्तव वैर होतें. एक तर तो स्वजनद्रोही व नीतिमूल्यांचा विध्वंस करणारा दुष्ट म्हणून व दुसरें केवळ अपसमजुतीस्तव आपल्या भावांना अकारण क्रूरपणें ठार मारणारा व

आईबापांचा छळक म्हणून. क्रांतीची सिद्धता होऊं लागली. क्रांति ही समाजजीवनांत अनिवार्य म्हणूनच आली असली पाहिजे. उत्क्रांतीच्या वाटा बंद झाल्यावर त्या मोकळ्या व्हावयासाठींच क्रांतीची आवश्यकता असते. क्रांति समाजाची अनिवार्य गरज म्हणून उत्पन्न झाली पाहिजे व समाजांतून स्वाभाविकपणेंच तिच्या उत्थानाला अनुकूल अशी मनोवृत्ति सिद्ध झाली पाहिजे. क्रांतीचें हें पहिलें तत्त्व मथुरेंतील राज्यक्रांतीला पूर्णपणें लागू होतें. कंसाच्या जुलमी अरेरावीला व स्वजातीच्या अधिक्षेपणाला लोक इतके कंटाळले होते कीं आतां परिणामांचा व सत्ताधाऱ्यांच्या रागाचा मुळींच विचार न करतां ते तोंडावरही कंसाची निर्भर्त्सना करूं लागले होते. जनतेचा हा राग व तिरस्कार कोणत्या थराला पोंचला होता याचें एक निदर्शनच येथें देतों. कंसानें सभेंत एकदां वसुदेवाची निर्भर्त्सना करून सारे यादव आपले शत्रु आहेत व आपण त्यांचा सूड घेतल्याविना राहणार नाहीं असें वारंवार म्हटलें असतां यादवसभेंतील एक वृद्ध मुत्सद्दी अंधक अथवा कंक यानें भरसभेंत त्याच्या तोंडावरच असें सांगितलें कीं,

अयादवो यदि भवान् शृणु तावद्यदुच्यते ।
न हि त्वां यादवं वीर बलात्कुर्वन्ति यादवाः ॥ ४
अश्लाघ्या वृष्णयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत् ॥ ५
भोजो वा यादवो वाऽसि कंसो वाऽसि यथा तथा ।
सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६
उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः ।
दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः सुतः ॥ ७
त्वं चापि स्वजनद्वेषी राजधर्मपराङ्मुखः ।
अनिमित्तागतक्रोधः सन्निकृष्टभयो ह्यसि ॥ ३४

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २३

"वारंवार मी यादव नाहीं अशी तूं जी घोषणा करतोस ती आम्हांला मान्य आहे. यादव न राहूं इच्छिणाऱ्या व्यक्तीस बला-

त्कारानें यादव करण्याची यादवांचीही इच्छा नाहीं. फार कशाला, तुला यादव राहावयाचें नसेल तर आम्हींही तुला यादव समजत नाहीं. इक्ष्वाकु वंशांत एक महान् स्वजनद्रोही असा राजपुत्र होता असें म्हणतात. तो दुष्ट व असमंज नांवाचा राजा तुझ्या रूपानें पुन्हां येथें जन्माला आला आहे असें दिसतें. तुझ्यासारखा अधम अधिपति म्हणून लाभावा ही यादवांना निश्चितपणें कलंकभूत गोष्ट आहे. तुला वाटेल तर स्वतःला भोज म्हण. हवे तर स्वतःला यादव म्हणवून घे. आणि हें कांहींच मान्य नसेल तर तूं स्वतःला खुशाल नुसताच साधा कंस समज. तुझें मस्तक तुझ्या स्वाधीन आहे. हवें तर डोक्यावरचे सगळे केस काढून टाक व मुंडण करून उभा राहा अथवा जटा वाढव. (ही येथील भाषा शुद्ध राजकीय संकेताची आहे. येथें डोकें याचा अर्थ राजसत्तेचें सूत्रचालकत्व असा आहे. जटा म्हणजे डोक्यावरील केस. याचाच अर्थ सत्तेचे अमात्य, वयोवृद्ध मुत्सद्दी, व मुरब्बी असे सूत्रचालक होत. कंस त्यांचा द्वेष करीत असे; व मुडण याचा अर्थ हे मूर्धन्य अथवा डोक्यावरील केस काढून टाकावयाचे. याचा अर्थ केवळ आपल्याला आड ते येतात म्हणून अथवा आपल्या अन्यायाविरुद्ध बोलतात म्हणून त्यांची कत्तल करून टाकणें असा आहे. अंधक येथें कंसाला असें सुचवितो कीं सत्ता सध्यां बळानें तुझ्या ताब्यांत आहे. हवें तर तूं त्या सत्तेचे जुने आधारस्तंभ मुत्सद्दी शिल्लक ठेव. हवे तर त्या सर्वांना यमसदनास पाठवून आधारहीन हो. केस जसे परवश असतात तसेच हेही आहेत. त्यांचा कसलाही आग्रह नाहीं व तुझ्याविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत कांहीं प्रेमही उरलेलें नाहीं.) जर खरोखरी कोणाला नांवें ठेवावयाचीं असलीं तर तीं या कुलंगार उग्रसेनालाच ठेविलीं पाहिजेत. कारण कीं त्या कुलांगारानेंच तुझ्यासारख्या दुष्ट पुत्राला जन्म दिलेला आहे. तूं स्वतः स्वजनांचा द्वेष करणारा, राजधर्माविषयीं पराङमुख असलेला, लहरीनुसार रागावून आग पाखडणारा, असा असल्यामुळें तुझा नाश अगदीं जवळ येऊन ठेपलेला आहे." तात्पर्य क्रांतीच्या सिद्धतेंतील पहिली गोष्ट येथें होती. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही आहे कीं, क्रांतीचें अधिष्ठान अत्यंत उदात्त,

निःस्वार्थ भूमिकेचें व केवळ जनहिताचेंच असलें पाहिजे. स्वार्थाचा संबंध आला कीं क्रांतीचें अधिष्ठान दूषित होतें. मथुरेच्या राज्य-क्रांतीचे नेते भगवान् श्रीकृष्ण यांचे ठिकठिकाणचे उद्‌गार त्यांचें कंसवधानंतरचें धीरोदात्त वर्तन लक्षपूर्वक पाहिलें तर हें दुसरेंही अधिष्ठान तेथें सिद्ध होतें असें दिसतें. या क्रांतीचें संपूर्ण वर्णन करून शेवटीं तिची मीमांसा आपण करूं.

चिडलेले व पिळले जाणारे लोक आणि आपल्या गणतंत्राचें पुनरुत्थान करूं इच्छिणारे मुत्सद्दी हे दोघेही कंसाच्या वधावांचून दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें दमन थांबणें व राज्ययंत्राचें शुद्धीकरण होणें अशक्य आहे या सिद्धांतावर येऊन पोंचले, व म्हणून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें या गोष्टी घडून येणें अशक्य असल्यामुळें कंसाचा वध करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. पण हें कार्य प्रत्यक्ष घडवून आणणार कोण? व्रजवासी भगवान् श्रीकृष्णांना त्यांच्या लोकप्रियतेमुळें व सामर्थ्यामुळें हे मथुरेचे लोक व गणनायक आपला बंधविमोचक म्हणून पाहूं लागले, व त्यांतच तो वसुदेवाचा मुलगा म्हणून यादव गणराज्याचा उद्धार करणें हें त्याचें कर्तव्यच आहे असेंही ते मानूं लागले. श्रीकृष्णाशीं भेटून क्रांतीची गुप्त सिद्धता त्यांनीं चालविली. सिद्धता चालू होती पण ती इतकी गुप्त होती कीं पुष्कळ दिवस कंसाच्या ती ध्यानांतही आली नाहीं! 'फलानु-मेयाः प्रारंभाः' असें राजव्यवहाराचें कालिदासानें वर्णन केलें आहे. राजकीय व्यवहार हा इतक्या गुप्ततेनें घडला पाहिजे कीं केवळ परिणामावरून त्याचा प्रारंभ ओळखतां आला पाहिजे. पुष्कळ दिवसपर्यंत ही गोष्ट कंसाच्या ध्यानांत न आली तरी मथुरेपासून अवघ्या तीनचार मैलांवर असलेल्या गोकुळवृंदावनांत वृषभ, केशी-सारख्या दृढमूल झालेल्या व आपल्याशीं संबद्ध असलेल्या समर्थांचे एकामागून एक वध होत असलेले पाहून व विशेषतः नागराज कालियाला तो तेथें बद्धमूल झाला असतांही हाकलून दिलेलें पाहून हें नवें सामर्थ्य कोणतें आहे याकडे त्याचें लक्ष स्वाभाविकच वेधलें. त्यानें चौकशी केली, तेव्हां ज्याच्या त्याच्या तोंडीं त्याला कृष्ण हें नांव कळलें. तें नांव अतिशय लोकप्रिय आहे असें पाहून हा

लोकप्रिय व समर्थ पुरुष स्वजनांचें कल्याण याच भूमिकेवरून प्रेरित होऊन आपला प्रत्यक्ष संबंध असो अगर नसो, पण अन्यायाचा प्रतिकार करतो हें त्यानें ओळखलें. मथुरेंतही तो लोकप्रिय आहे असें पाहून हें संकट कदाचित् आपल्यावरही येईल म्हणून भयानें त्यानें हा कृष्ण आहे तरी कोण याची चौकशी चालविली. त्या चौकशींत त्याला असें आढळून आलें कीं आपण ज्याच्या वधाची इच्छा करीत होतों तो हा वसुदेवाचाच आठवा पुत्र असून आपणांवर मात करून वसुदेवानें त्याची नसलेली मुलगी आपणांस दाखविली व स्वतःच्या मुलाला गुप्तपणें पळविलें. ही गोष्ट कळतांच कृष्णाच्या रूपानें त्याचा मृत्यूच त्याच्या समोर उभा राहिल्याचा त्याला भास झाला. प्रत्यक्ष स्वतःचा अपराध न करणाऱ्या कालियाला, तो लोकांना उपद्रव देतो म्हणून ज्यानें हुसकावून दिलें तो आपले स्वतःचे भाऊ क्रौर्यानें ठार मारणाऱ्या व पित्याचा दुःस्वास करणाऱ्याचा विनाश करण्याची तर निश्चितच खटपट करील अशी त्याला खात्री वाटली. येथून कृष्णाविषयीं त्याचें अंतःकरण द्वेष, मत्सर, व दुष्टावा यांनीं भरून गेलें. अशीच परिस्थिति त्याच्या ध्यानांत आली कीं एकतर आपण विनाश तरी पत्करला पाहिजे किंवा स्वतःला वांचवावयाचें असलें तर कृष्णाला तरी ठार मारलें पाहिजे. आतां यांतून मध्यम मार्ग कोणताही निघणारा नव्हता. तो जों जों विचार करूं लागला तों तों त्याला कृष्णांचें वाढतें सामर्थ्य व त्यांची वाढती लोकप्रियता यांची अधिकाधिक भीति वाटूं लागली. हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. २२) म्हणतात :–

"वसुदेवपुत्र कृष्ण व्रजांत आहे आणि एखाद्या अग्नीप्रमाणें तो वाढतो आहे हें पाहून कंसाला अतिशय उद्वेग उत्पन्न झाला व त्याला त्याचें भयही वाटूं लागलें. पूतनेचें मरण, कालियाचा पराजय, धेनुक-प्रलंब यांचा वध, गोवर्धन–प्रकरण, अरिष्ट इत्यादि सामर्थ्यवंतांचा वध, यादवांत आपले वाढत चाललेले शत्रू या सर्व गोष्टींचा विचार करून त्याची भीति वाढली व त्याचें भान नाहीसें झालें."

आतां कंसासमोर स्वतःच्या संरक्षणाचे केवळ दोन मार्ग शिल्लक होते, कृष्णाच्या विनाशाशिवाय स्वतःचें जीवन अशक्य हें त्यास स्पष्टपणें दिसत होतें. एकतर आपला सासरा मथुराधिपति सम्राट जरासंध याच्या आश्रयाला जाऊन राहणें किंवा कारस्थानानें व युक्तीनें श्रीकृष्णाला ठार मारणें. हे दोनच मार्ग त्याच्यासमोर होते. तरी पण आलेल्या संकटाची त्याला नीट कल्पना नसावी. श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य किती वाढलें आहे याची त्याला असावी तशी कल्पना आलेली दिसत नाहीं. श्रीकृष्ण नुसते लोकप्रियच नव्हते तर जनमनावर त्यांचें अप्रतिहत साम्राज्य होतें. त्यांच्या शब्दाला विलक्षण मान होता. त्यांनीं म्हटलें तर दृढमूल झालेल्या प्रथाही लोक सोडून द्यावयास सिद्ध होत असत. श्रीकृष्णांच्या जीवनांतील गोवर्धन-प्रकरण हें याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. गोकुळांतील लोकांच्या अंतःकरणांत पर्जन्याची देवता जी इंद्र तिच्याविषयीं विलक्षण स्वरूपाची भक्ति होती. प्रतिवर्षी या इंद्रदेवतेच्या कृपाप्रसादानें आपल्याला व आपल्या गाईवासरांना जीवन मिळतें या कल्पनेनें ते इंद्रदेवतेच्या पूजेचा फार मोठा महोत्सव करीत. पण बुद्धिवाद करून कोणत्याही कारणास्तव असो, श्रीकृष्णानें इंद्रदेवतेची पूजा बंद करून त्याच्या जागीं गोवर्धनाच्या पूजेची नवी प्रथा पाडली व त्याच्या शब्दासरशीं परंपरेनें दृढमूल झालेली संवय सोडून कोण-ताही विरोध न करतां लोक नव्या प्रथेचा अंगीकार करावयास एकमुखानें सिद्ध झाले. जनमनावरील विलक्षण प्रभुत्वाचें हें लक्षण आहे. श्रीकृष्णांच्या पाठीशीं असलेल्या विलक्षण जनशक्तीची व आपलें सिंहासन किती पोखरलें गेलें आहे या गोष्टीची कंसाला कल्पना नसल्यामुळें त्यानें जरासंधाच्या आश्रयाला जाण्याचा पहिला मार्ग पत्करतां त्याच्या उलट कारस्थान करून श्रीकृष्णांना सहजपणें मारण्याचा दुसरा मार्ग पत्करला. म्हणूनच तो स्वतःच सहजपणें मारला गेला. त्याच्या उतावळ्या दर्पांध, व मूर्ख स्वभा-वाच्या अनुरूप त्यानें यादव व वसुदेव यांनीं आपणांस फसविलें असें समजून एक सभा बोलाविली व तेथें सर्वांचीच खरडपट्टी काढली. हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. २२) म्हणतात :–

"नंतर त्या उग्रशासन कंसानें मध्यरात्रीच्या शांतवेळीं आपला पिता उग्रसेन व यादवांतील वसुदेव, कंक, सत्यक, दारुक, कंकाचा कनिष्ठ बंधु भोज इत्यादि सर्व यादवांना बोलाविलें व मथुरेश्वर राजा कंस त्यांच्याशीं बोलूं लागला. तो म्हणाला कीं, तुम्ही सगळे लोक घटनेप्रमाणेंच मला बरें वाटेल तें करणारे असतांना मला अनर्थकारक अशी गोष्ट दृढमूल होऊन वाढत असतां तुम्ही त्या गोष्टीची उपेक्षा कशी केलीत ? व्रजांत नंद गोपाचा मुलगा म्हणून विख्यात असलेला हा कृष्ण दिवसेंदिवस समुद्राप्रमाणें वाढत असून आमच्या राज्यसत्तेचा पायाच तो मुळांतून उखडून टाकीत आहे. मला कोणीही अनुकूल नाहीं. हेरांनीं मला जें वेळीच कळवावयास हवें होतें तें कळविलें नाहीं. किंबहुना हा माझा विनाशकारक शत्रु सर्वांनीं मिळून नंद गोपाच्या घरीं बुद्ध्या संरक्षण देऊन वाढविलेला आहे. उपेक्षा केलेला रोग जसा वाढतो, वाफ सांठत असलेल्या मेघाचा आकार जसा वाढतो, उन्हाळ्याच्या शेवटीं वर्षाऋतूचा सूचक म्हणून मेघ ज्याप्रमाणें गर्जना करतो, त्याप्रमाणें हा दुरात्मा कृष्ण वाढतो आहे. नंद गोपाच्या घरीं झालेल्या व आश्चर्यकारक कर्में करणाऱ्या या माझ्या शत्रूची चाल, त्याचें उद्दिष्ट व त्याचा पराक्रम यांची कांहींच कल्पना होत नाहीं. तो कोणी अद्‌भुत देवपुत्र आहे असें म्हणतात व त्याचीं कर्मेंही मानवापेक्षां विलक्षण आहेत असेंही सांगतात. त्याच्या कर्मावरून त्याचें सामर्थ्य मात्र स्पष्ट होतें. प्रसिद्ध पूतना पक्षी त्यानें ठार मारला. तेथें बद्धमूल झालेल्या कालिया नागाचें त्यानें दमन केलें व त्याच्या मूलस्थानीं त्याला हाकलून दिलें. येवढ्या भीषण संकटांत त्याला स्वतःला मात्र कांहीं झालें नाहीं. धेनुप्रलंब, अरिष्ट या लोकांनाही त्यानें सहजपणें ठार मारल्याच्या वार्ता आहेत. एकामागून एक ज्याच्या या विलक्षण कृत्यांची वार्ता ऐकूं येते, तो हा कृष्ण आहे तरी कोण? तुम्हांला काय वाटतें कीं कृष्ण मला माहीत नाहीं? या वसुदेवाविषयीं माझ्या मनांत शंका आहे. अथवा शंका कशाला? निश्चितपणेंच यानें आपल्या बुद्धिकौशल्यानें आम्हांला संकटांत टाकलें आहे. खट्वाङ्ग वनामध्यें मी व नारद यांची एकांतांत भेट झाली असतां त्यांनीं मला

असें सांगितलें कीं देवकीच्या गर्भापासून तुला मृत्यु आहे हें जाणून तूं वसुदेवाच्या मुलांना जगांतून नाहींसें करण्याचा प्रयत्न केलास पण ज्या मुलापासून तुला मृत्यु होता त्याला मारण्याच्या बाबतींत मात्र तू पूर्णपणें अयशस्वी झालास. वसुदेवानें रात्रीच्या अंधाराचा लाभ घेऊन तुझ्यावर मात केली व तुझे उद्देश धुळीस मिळविले. वसुदेवाची मुलगी या समजुतीनें तू ज्या मुलीला दगडावर आपटलेंस ती वस्तुतः यशोदेची मुलगी असून कृष्ण हा वसुदेवाचा मुलगा होय. तुझ्या विनाशाच्या इच्छेनें शत्रु म्हणून पण मित्ररूपानें वावरणाऱ्या वसुदेवानें मुलांची अदलाबदल करून तुला फसविलें. कृष्ण हा वसुदेवाचा मुलगा आहे हें निश्चित. त्यामुळें चुलत बहिणीचा मुलगा म्हणून नात्यानें तो जरी माझा बांधव असला तरी अंतः-करणानें मात्र तो माझा विनाशक शत्रु आहे. या नीच वसुदेवाला पाहिलें कीं मला कावळ्याची आठवण होते. मांस खाण्याचा लोभ असलेला कावळा ज्याच्या डोक्यावर बसतो त्याचेच जसे डोळे फोडतो, त्याचप्रमाणें आपल्या पुत्र व नातलग यांसहित हा वसुदेव माझ्या भरंवशावर जगतो, माझ्या पदरचें खातो व मलाच मुळापासून उखडून काढण्याचा प्रयत्न करतो. स्त्रीहत्या, गोवध, भ्रूणहत्या या पातकांपासून सुद्धां सुटका होऊं शकते, पण स्वतःच्या नातलगाशीं कृतघ्नता करणाऱ्या मनुष्याला मात्र सद्‌गति कधींही मिळत नाहीं. वरून प्रेम दाखवून आंतून कृतघ्नता करणारा कपटी मनुष्य पतित होऊन अधोगतीला जातो. निष्पाप व्यक्ती-वर दारुण प्रहार कपटीपणानें करणाऱ्या मनुष्याला शेवटीं घोर नरकाला जावें लागतें. मी कीं स्वतःचा मुलगा यांत वसुदेवानें माझ्याच बाजूला राहावयास पाहिजे होतें. या मूर्खाला हें साधें कळत नाहीं कीं दोन बलिष्ठ लोकांच्या भांडणांत लुडबूड करणाऱ्या व भेद उत्पन्न करणाऱ्या मध्यस्थांचाच वध होत असतो. ते दोघे पुन्हां एकही होतात. वनामध्यें भांडणारे दोन हत्ती युद्धानंतर एकत्र बसून भक्ष्य खातात, मधल्या झाडांचा मात्र विनाश होतो. बांधवांच्या भांडणांतही अशीच गोष्ट आहे. या राजसत्तेचा व कुळाचा विरोध करणारा हा वसुदेवरूपी काळ मी अकारण पोसला

व विनाश ओढवून घेतला. मत्सरी, दुष्ट, पापबुद्धि व अकारण वैर करणाऱ्या या वसुदेवानें संपूर्ण यादव कुळाला कलंक लावलेला आहे. केंस पिकले म्हणजे मनुष्य वृद्ध होत नाहीं. त्याला अक्कल असावी लागते. शरद् ऋतूंतला मेघ जसा वृथा वृद्ध, तसाच हा वसुदेवही आहे. मूर्खा, तुला असें वाटलें काय कीं आपण कंसाला ठार मारून आपल्या मुलाला मथुरेच्या गादीवर बसवूं? पण तुझी आशा पूर्ण होणार नाहीं. जो माझ्या मार्गांत आडवा उभा राहील त्यानें आपल्या जीविताची आशाच सोडावी. माझ्यासारख्या आश्रयदात्याचा तूं विश्वासघात केलास. तूं पहात असतां तुझ्या मुलाला ठार मारून मी तुझी आशा तोडीन. माझ्या हातून कधीं वृद्धाचा वध, द्विजहत्या, स्त्रीवध, व बांधवांचा घात झाला नाहीं. (हें सारें सैतानाचें साळसूद धर्मप्रवचन आहे हें मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे.) येथें तूं वाढलास. माझ्या वडिलांनीं तुला आश्रय दिला. माझी चुलतबहीण तुला दिली. यादवांमध्यें तूं सर्वांत श्रेष्ठ म्हणून समजला जातोस. धार्मिक व श्रेष्ठ लोकांनीं धर्मनिष्ठ समजून तुला मान दिला. पण तुझें स्वरूप आतां उघडें पडलें आणि तुझ्या नीच वर्तनानें आमच्या श्रेष्ठ कुळाच्या तोंडाला काळें फांसलें गेलें. कृष्णाचें व माझें आतां कधींही न शमणारें वैर उत्पन्न झालेलें आहे. त्याचा उद्रेक होईल, व कोणी तरी एक मेल्यावांचून आतां शांतता प्रस्थापित होणें केवळ अशक्य आहे."

गंभीर वसुदेवांनीं त्या निर्भर्त्सनेनें आपलें अंतःकरण यत्किंचित्ही विचलित न होऊं देतां कांहींही उत्तर दिलें नाहीं. उन्मत्तांना उत्तर कृतीनें द्यावयाचें असतें. शब्दांचें काय? पण आपल्या अपसमजुतीसाठीं खाटकासारखीं ज्यानें वसुदेवाचीं मुलें ठार मारलीं, पितापुत्राचें नैसर्गिक प्रेम विसरून स्वतःच्या मुलाला वांचविल्याबद्दल जो आग पाखडीत होता व स्वार्थी अभिलाषेपायीं परक्यांची मदत घेऊन व पित्याला बंधनांत ठेवून स्वजनांच्या दमनाचें कांड ज्यानें चालू ठेवलें, त्याचा अत्याचार लोक तरी किती सहन करणार? हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. २२) म्हणतात :—

"याप्रमाणें निर्भर्त्सना होत असतांही समुद्रासारख्या विशाल हृदयाच्या व वसूप्रमाणें तेजस्वी अशा वसुदेवांनीं आपलें अंतःकरण मुळींच कंपित न होऊं देतां ते स्वस्थ बसले. पण वसुदेवाची अशी निर्भर्त्सना होत असतां सभ्य मात्र खालीं माना घालून 'धिक्कार धिक्कार' असे शब्द पुटपुटले." उग्रशासन कंसाचें त्यांनाही भय वाटत होतेंच. कंक नांवाच्या एका सभासदानें मात्र कंसाला उत्तर दिलें. त्यानें असें सांगितलें (हरिवंश विष्णुपर्व अ. २३) कीं,

"मान्य, व सत्काराला योग्य असे राजवटींतील मुरब्बी लोक हे अग्नीसारखे असतात. त्यांचा क्रोध गुप्त राहणाऱ्यांना सुद्धां जाळल्याखेरीज राहात नाही. तूं केवळ दर्पामुळें अग्नीसारख्या वृद्धांचा मर्मभेदी प्रहार करून अपमान करतोस. योग्य मंत्र न म्हणतां दिलेली आहुति जसा यजमानाचा विनाश करते तसेंच तुझेंही होईल. क्रूर पुत्र असला तरीही बाप त्याच्यावर प्रेम करतो. मग आपल्या पुत्राला वसुदेवानें वांचविणें किती नैसर्गिक आहे! तूं अकारण त्याचीं मुलें मारीत सुटलास. त्यानें त्यांना वांचविण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांत त्याचें काय चुकलें ? स्वतःच्या मुलांचें संरक्षण करणें हा जर अपराध असला तर तुझ्यासारख्या दुष्ट मुलाला वांचविल्याबद्दल उग्रसेनाला कां दोष देऊं नये ? त्यानेंही तुला लहानपणीं कां ठार मारलें नाहीं ? आधीं आपल्या बापाला विचार व मग दुसऱ्यांना दोष दे. कृष्ण व बलराम हेही यादव आहेत, तूंही यादव आहेस. तूं यादव असून यादवांचें वैर करतोस, त्यांनीं मात्र तसें कधीं केलें नाहीं. यादव असणाऱ्या श्रीकृष्णाशीं अकारण वैर करून व वसुदेवाच्या या निर्भर्त्सनेनें सर्व यादवांचा तूं फक्त क्रोध ओढवून घेशील. उघडउघड भयसूचक व विनाशक निमित्तें दिसत आहेत. ज्योतिषी लोक राजाच्या विनाशाच्या वेळीं जे अपशकुन होत असल्याचें सांगतात ते सर्व अशुभ अपशकुन आज स्पष्टपणें दिसत आहेत. तुला आम्हीं नको आहोंत. आमच्याही दृष्टीनें या कुळाला तूं विघातकच आहेस. आम्हीं तुझा परित्याग करतों."

कंक हा कंसाचा पितामह आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे चाललेला प्रकार त्याला किती तापदायक वाटत असेल व त्यामुळेंच त्याच्या रागाचा हा स्फोट कसा झाला तें ध्यानांत येतें. दर्पांध कंसानें वसुदेवाला अधिक चिडविण्यासाठीं व सभासदांचा अधिक्षेप करण्यासाठीं कृष्णाच्या विनाशाची योजना तत्काळ आंखली. नुसतीच आंखली नाहीं तर ती मूर्खपणानें सभेंत सांगितलीही व तुमच्या डोक्यावर पाय देऊन मी कृष्णाला ठार मारीन हें व्यक्तविण्यासाठींच त्यानें अक्रुराला त्याच सभेंत कृष्णाला व्रजांतून कांहीं निमित्तानें मथुरेंत घेऊन येण्याची आज्ञा केली. मगर आपल्या स्थानाहून गजेंद्राला सुद्धां जसें मारतो तसेंच आपल्या राजधानींत शत्रूला बोलावून त्याला सहज मारतां येईल अशी कंसाची कल्पना होती. अक्रूराला उद्देशून तो म्हणाला (हरिवंश, विष्णुपर्व अ.२२) कीं, "हे दानपते अक्रूरा, तू शीघ्र व्रजांत जा व नंद गोप आणि गवळी यांना अशी राजाज्ञा सांग कीं, वार्षिक कर देण्यासाठीं या वेळीं राजानें तुम्हांला प्रत्यक्ष बोलाविलें आहे. तसेंच कृष्ण व बलराम हीं जीं वसुदेवाचीं दोन मुलें तुमच्याजवळ तेथें आहेत त्यांनाही आपल्या मंडळीसह पहाण्याची राजाची इच्छा आहे. दोन्ही मुलें मल्लयुद्धांत अत्यंत प्रवीण आहेत असें राजानें ऐकलें आहे. आमच्या येथेंही मल्लयुद्धांत अग्रेसर असलेले दोन मल्ल आहेत. आजवर गौळवाड्यांत रानटी जीवन घालविलेलीं आमच्या बहिणीचीं हीं दोन्ही मुलें पहाण्याची आमची इच्छा आहे असें त्यांना सांग. तसेंच याच वेळीं राजा धनुर्याग करीत असल्यामुळें यज्ञाला आवश्यक म्हणून दूध, दहीं इत्यादि गोरस भरपूर प्रमाणांत घेऊन येण्यास सांग. त्या दोघांना वाटेल तें करून तूं येथें घेऊन ये. शक्य तोंवर आपल्या खऱ्या भावाचें प्रदर्शन न करतां तूं त्यांना सामोपचारानेंच येथें घेऊन ये. मात्र जर ते ऐकणार नाहींत तर त्यांना कैद करून सुद्धां आणल्याविना राहूं नकोस. जर वसुदेवानें तुझे कान फुंकले नसतील तर तूं माझें हें काम करावेंस अशी माझी इच्छा आहे. कंसाची आज्ञा घेऊन अक्रूर निघाला. वेड्या कंसाला तो आपल्याच बाजूचा आहे असें वाटत होतें. पण इतरां-

प्रमाणें त्याच्याही हृदयांत कंसवधाचीच इच्छा होती. कंसाचा आजा कंक यानें तर पुन्हां एकदां आपले भाव प्रदर्शित केले. कंसाला उद्देशून तो म्हणाला (हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २३) :–

" हा अक्रूर खरोखरी धन्य आहे कीं, जो कमलाप्रमाणें विशाल नेत्र असलेल्या श्रीकृष्णाला पाहील. हा यदुवंश तुझ्यामुळें नष्ट होण्याच्या पंथास लागला आहे. श्रीकृष्ण आपल्या कर्तृत्वानें पुन्हां सर्व स्वकीयांचें संघटन करून त्यांचें भाग्य उजळील. मला तर असें वाटतें कीं गर्व न धरतां वसुदेवाचें साहाय्य घेऊन तूं कृष्णाकडे जाऊन त्याच्याशीं संधि करणेंच हिताचें आहे."

पण कालनदीच्या कांठावर आलेल्या कोणाला आजवर तेथून परतवितां आलें आहे ? कंसाचा निरोप घेऊन अक्रूर व्रजांत गेला व श्रीकृष्णांची भेट घेऊन त्यानें त्यांना सर्व वृत्त सांगितलें. त्यांचा संताप वाढवीत, त्या विशिष्ट संधीचें महत्त्व प्रतिपादन करीत व कंसाच्या वधाची आवश्यकता प्रतिपादीत अक्रूरानें श्रीकृष्णास सांगितलें (हरिवंश, विष्णुपर्व अध्याय २६) कीं, –

" हे श्रीकृष्ण, हे सर्व गोप कंसाच्या आज्ञेनें वार्षिक खंडणी घेऊन मथुरेंत जातील. तेथें कंसाचा थाटांत होणारा धनुष्ययाग तुम्हीं सगळी मंडळी पहाल. विशेषतः आपण पुत्रवधामुळें अत्यंत दीन झालेल्या व सतत दुःख भोगावें लागणाऱ्या आपल्या पित्याला, वसुदेवाला पहाल. दुष्टबुद्धि कंसानें सतत अतिशय छळल्यामुळें त्यांना यावें त्यापेक्षांही लवकर म्हातारपण आलेलें आहे. दिवसरात्र त्यांचें अंतःकरण उत्कंठेनें व दुःखानें जळत असतें आणि श्रीकृष्णा, पुत्राला हृदयाशीं लावण्याचा आनंद इतकीं मुलें होऊनही जिला कधींच उपभोगतां आला नाहीं, ती तुझी माता शोकामुळें कांति नष्ट झालेली, वत्स नसलेल्या गायीप्रमाणें दीनपणें विलाप करणारी, तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसलेली दीन देवकी या येण्यांत पहातां येईल. जर माता देवकीची तुला कांहीं चाड असेल तर तिला शोकसमुद्रांत बुडत असतां त्यांतून बाहेर काढणें हें तुझें पहिलें कर्तव्य आहे. वसुदेवाचाही शोक नाहींसा करणें हाही तुझा धर्म आहे.

तुझ्यांत सामर्थ्य नाहीं काय? दुर्वृत्त नाग यमुनेमध्यें तूं दमविलास, गोवर्धन पर्वताला तू मुळापासून उपटलेंस, मदांध व बलवान् अरिष्टाला तू ठार मारलेंस, दुसऱ्यांचे प्राण हरण करणारा दुष्ट केशी तू नुकताच ठार मारलास,मग असाच प्रयत्न करून वसुदेवाचें दुःख तू कां हरण करीत नाहींस? त्यांतच तुला धर्म लाभेल. कंसानें भरसभेंत तुझ्या पित्याची केलेली निर्भर्त्सना ज्यांनीं ज्यांनीं ऐकली त्या प्रत्येकानें आपल्या डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर वाहविला. मुलें मारण्याचें दुःख तुझ्या आईला सहन करावें लागलें आहे हें तूं ध्यानांत घे व जातिवंत आईबापांच्या पोटीं जन्माला आलेल्या तेजस्वी व कर्तृत्वान् मुलानें जें ऋण फेडणें आवश्यक आहे तें फेडण्यास सिद्ध हो."

अक्रूर जें बोलला त्यावरून या क्रांतीच्या उत्थानांत त्याचा केवढा भाग होता हें स्पष्ट दिसतें. श्रीकृष्णांनीं अक्रूराचें म्हणणें शांतपणें ऐकून घेतलें. हरिवंशकार म्हणतात (हरिवंश, विष्णुपर्व अ. २६) कीं, "आधींच या गोष्टी श्रीकृष्णांना माहीत होत्या. पण मुळींच न रागावतां ते अक्रूराला फक्त ठीक आहे असें म्हणाले. अक्रूराच्या रथांतूनच भगवान् श्रीकृष्ण व बलराम मथुरेस गेले. त्यांच्या आधींच नंदादि गोप तेथें गेले होते. श्रीकृष्ण मथुरेला जाऊन पोहोंचतांच त्यांच्या दर्शनासाठीच उत्कंठेनें अनेक लोक तेथें उपस्थित होते. नव्या पुनर्रचनेची सिद्धता त्यांच्या रूपानेंच साकारली होती. लोक तिचीच वाट पहात होते. कंसाला लोक किती विटले होते व श्रीकृष्णांच्या स्वागताला ते किती उत्सुक होते याचीं कांहीं प्रत्यंतरें त्यांना तेथल्या तेथेंच आलीं. मथुरा पाहण्याच्या निमित्तानें म्हणून श्रीकृष्ण व बलराम राजमार्गानें जात असतां एक धोबी कपडे घेऊन जात असलेला त्यांना दिसला. श्रीकृष्णांनीं त्याला कपडे मागितले. अगदीं सहज थट्टा म्हणूनच तो प्रकार होता. पण तो राजाचा खास धोबी असल्यानें सूर्यापासून उष्णता घेणाऱ्या वाळूप्रमाणें तोही अधिकच तापदायक होता. तो श्रीकृष्णांना म्हणाला (भागवत १०-४१) कीं "डोंगरावर व रानांत राहणाऱ्या तुम्हीं रानटी लोकांनीं असलीं राजवस्त्रें कधीं परिधान केलीं होतीं काय? उन्मत्त मूर्खांनो,

तुम्हांला जर जगण्याची इच्छा असेल तर येथून लवकर चालते व्हा. तुमच्यासारख्या मूर्ख गर्विष्ठांना राजाचे सेवक बांधतात, मारतात, व लुबाडून घेतात हें पक्कें लक्षांत ठेवा. श्रीकृष्णांना त्याच्या त्या उन्मत्त भाषेचा इतका संताप आला कीं भररस्त्यांत त्यांनीं त्याचें मस्तक धडावेगळें केलें. पण त्यामुळें परिणाम काय झाला? लोकांनीं त्यांचा प्रतिकार करण्याऐवजीं त्यांचें उलट स्वागत करून त्यांचा ठिकठिकाणीं सत्कार करावयास प्रारंभ केला. एका कोष्टयानें त्यांजवर संतुष्ट होऊन श्रीकृष्ण व बलराम यांना तीं वस्त्रें सुव्यवस्थित रीतीनें परिधान करून दिलीं. नंतर ते दोघे सुदामा नांवाच्या माळ्याच्या घरी गेले. रामकृष्णांना पहातांच त्या माळ्यानें उठून त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला. बसावयास आसनें देऊन उभयतांचे पाय धुतले व फुलांच्या माळा, विडे, उटया व भेटीचे पदार्थ इत्यादिकांनीं त्या उभयतांची पूजा केली. पुढें राजमार्गानें जात असतांना श्रीकृष्णानें सुंदर तोंडवळ्याच्या परंतु शरीराला कुबड असलेल्या एका तरुण स्त्रीला हातांत उटीचें पात्र घेऊन जातांना पाहिलें. त्यांनीं तिला विचारलें, हे सुंदरी, तूं कोण आहेस आणि ही उटी कोणाची आहे? आम्हांला ही उटी दे. तुझें कल्याण होईल. ती कुब्जा म्हणाली, माझें नांव त्रिवक्रा असून अंगराग तयार करण्याच्या कामांत कंसाला मान्य असलेली अशी मी एक दासी आहें. मी केलेलें चंदन त्याला फारच आवडतें, पण खरें सांगावयाचें तर या चंदनाला तुम्हां दोघांवांचून दुसरा कोणता पुरुष योग्य आहे!"

भगवान् श्रीकृष्ण मथुरेच्या परिसरांतून वावरूं लागतांच नव्या विलक्षण वातावरणाचा त्यांना अनुभव येऊं लागला. फलोन्मुख झालेल्या क्रांतीचीं तीं प्रसादचिन्हें होतीं. पुढें सत्ताधिपाच्या अंतःकरणांत न्यूनगंड व धाक उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीनें ज्याच्या भरंवशावर धनुर्याग व्हावयाचा होता तें धनुष्यच तोडून टाकावयाचा श्रीकृष्णांनीं निश्चय केला. युद्धांत मानसशास्त्रीय परिणामांचा विचार करून आधारलेली क्रिया शेवटीं अतिशय महत्त्वाची ठरते. अलिकडच्या युद्धांतही फ्रान्स स्वाधीन करून घेतांना हिटलरनें फ्रेंच

लोकांच्या अंत:करणांत कमालीचा न्यूनगंड उत्पन्न करण्याचे सर्व प्रयत्न केले होते. असो.

पौरांना धनुष्याचें स्थान कुठें आहे असें विचारीत श्रीकृष्णांनीं त्या धनुष्याचा माग काढला. भागवतकार त्यांचें वर्णन करतांना (भागवत १०–४२) म्हणतात :—

"लोकांनीं पूजिलेल्या व अनेकांनीं संरक्षिलेल्या त्या धनुष्याला संरक्षक मनाई करीत असतांही श्रीकृष्णांनीं एकदम हात घातला आणि तें सज्ज करीत असतांनाच एखाद्या हत्तीनें उसाचें कांडें सहज मोडून टाकावें त्याप्रमाणें तें वांकवून क्षणार्धांत मोडून टाकलें. त्या धनुष्याचें संरक्षण करणारे कंसाचे सेवक रागावून कृष्णांच्या अंगावर धांवले व धरा, बांधा अशा आरोळ्या ठोकीत त्यांनीं श्रीकृष्णांना घेरून टाकलें. श्रीकृष्ण व बलराम यांनीं मोडलेल्या धनुष्याचेच तुकडे घेऊन त्यांना ठार मारलें व आपली वाट काढली. श्रीकृष्णांच्या या धनुर्भंगाच्या कृत्याचा मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें व्हावयाचा तो परिणाम निश्चित झाला. हरिवंशांत (विष्णुपर्व अ. २८–१) म्हटलें आहे कीं, धनुष्याच्या भंगाचा वारंवार विचार मनांत येऊन कंस अत्यंत दु:खी व विमनस्क झाला. त्याचा धीर सुटला. भागवतकारांनीं तर त्याच्या या मन:स्थितीचें चित्रच उभें केलें आहे. ते म्हणतात :—

कंसस्तु धनुषो भङ्गं रक्षिणां स्वबलस्य च ।
वधं निशम्य गोविन्दरामविक्रीडितं परम् ॥ २६
दीर्घप्रजागरोभीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ।
बहून्यचेष्टो भयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥ २७
अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ।
असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ॥ २८
छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ।
स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानमदर्शनम् ॥ २९

स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनम् ।
यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगम्बरः ॥ ३०
अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ।
पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया ॥ ३१

—भागवत, दशमस्कंध अ. ४२

धनुष्याचा भंग, आपल्या रक्षकांचा व सैन्याचा नाश, व श्रीकृष्णाचा व बलरामाचा पराक्रम इत्यादि गोष्टी ऐकून तो दुष्ट बुद्धीचा कंस अगदीं घाबरून गेला. त्याला त्या रात्रीं बराच वेळपर्यंत झोपही आली नाहीं. झोपेंत व जागेपणीं त्याला मृत्युसूचक अशीं दुष्ट स्वप्नें पडूं लागलीं. आरशांत प्रतिबिंब पहात असतां त्याला त्यांत आपलें मस्तकच दिसत नाहींसें झालें. तसेंच डोळ्यांत फेरफार होण्यासारखें दुसरें कोणतेंही कारण नसतां त्याला चंद्र, तारे, इत्यादिकांचीं दोन दोन प्रतिबिंबें दिसूं लागलीं. सावलीच्या ठिकाणीं त्याला छिद्रें दिसूं लागलीं. कानांत बोटें घातलीं असतां प्राणघोष ऐकूं येईनासा झाला. वृक्ष सोन्यासारखे दिसूं लागले. आणि धुराळ्यांत उमटलेलीं स्वतःचीं पावलेंही त्याला दिसत नाहींशीं झालीं. आपण स्वतः प्रेताला आलिंगन देत आहों, गाढवावर बसून जात आहों, गळ्यांत काळ्या फुलांच्या माळा घालून व अंगास तेल लावून नागव्यानें आपण एकटेंच भटकत आहों असें त्याला स्वप्नांत दिसलें. जागेपणीं व स्वप्नामध्येंही अशा प्रकारचीं दुसरीं कित्येक दुश्चिन्हें पाहून कंसाला मरणाची फारच भीति वाटूं लागली. या चिंतेमुळें त्याला मुळींच झोंप लागली नाहीं.

तात्पर्य मानसिक परिणामाच्या दृष्टीनें जें व्हावयास हवें होतें तें बरोबर घडून आलें. श्रीकृष्ण व बलराम यांना ठार मारून टाकण्यासाठीं कंसानें विचारपूर्वक जें कारस्थान रचलें होतें त्यांतील एक भाग ते आपल्या राजधानींत आल्यामुळें आपणच बलवान् राहून त्यांना मारणें सोपें जाईल हा होता; पण लोकांनीं श्रीकृष्णांचें केलेलें स्वागत पाहून त्यांनाच जनानुकूल्य असल्याचें त्याच्या प्रत्ययास आल्यामुळें तो भाग संपला होता. तथापि त्यानें असें कारस्थान रचलें कीं सकाळीं मल्लमहोत्सवाच्या निमित्तानें जमलेल्या लोकांसमोर

प्रवेशद्वारावरच कुवलयापीड नांवाच्या भयावह हत्तीला उभें करावयाचें व त्याला अंगावर घालून कृष्णाला मारावयाचें. त्यांतून तो वांचलाच तर चामूर व मुष्टिकादि इतर मल्लांकरवीं मल्लयुद्धांत त्यांना ठार मारावयाचें. रात्रीं त्यानें अस्वस्थ अवस्थेंतच मल्लांना बोलाविलें व कुवलयापीडाच्या खास माहुतालाही बोलाविलें व त्यांना असें सांगितलें (हरिवंश विष्णुपर्व अ. २८) कीं, –

" आजपर्यंत खात्रीचे म्हणून सत्कारपूर्वक मी तुमची जोपासना केली आहे. त्याचा मोबदला देण्याची वेळ आतां आली आहे. उपकारांचें कांहीं स्मरण असेल तर उद्यां तुम्ही माझी इच्छा पूर्ण केली पाहिजे. कृष्ण आणि बलराम हे दिसावयास लहान असले तरी बलवान् व भयावह आहेत. त्यांना तुम्हीं उद्यां कुस्तीचें आव्हान द्यावें व त्यांची पाठ जमिनीला लागतांच गर्दी करून त्यांना ठार मारून टाकावें. ते लहान आहेत इत्यादि खुळ्या कल्पना मनांत आणून असावध राहूं नका व गयही करूं नका. एकदां हें झालें म्हणजे तुम्ही माझें काम केलें असें होईल. त्या गर्विष्ठ मल्लांनीं राजाला असें आश्वासन दिलें कीं ते आमच्यासमोर उभे राहिले कीं ठार मेलेच म्हणून समजा. मल्लांना निरोप देऊन कंसानें महामात्र नांवाच्या आपल्या माहुताला असें सांगितलें कीं, प्रवेशद्वाराजवळच आपला मदोन्मत्त, बलवान, चंचल डोळ्यांचा, व माणसें पाहिल्याबरोबर एकदम धांव घेणारा, कुवलयापीड हत्ती दारासमोर उभा कर आणि हीं दोन मुलें आलीं कीं हत्तीला त्यांच्या अंगावर घालून रगडून ठार मार. जर त्या दोघांना तूं मारलेंस तर आधारहीन वसुदेव व कृष्णावर अवलंबूनअसलेले मूर्ख यादव मेलेच म्हणून समज. त्यांतून हत्तीकडून ते वांचलेच तर मल्लांकडून व शेवटीं मी स्वतः त्यांना मारीन, व शेवटीं स्वतः यादवांची सरसकट कत्तल उडवून मी निर्भय व निर्वैर होईन. माझा बाप आणि इतर यादव यांचा मी मनानें केव्हांच परित्याग केला आहे."

सकाळ उजाडली. मंडळींचे थवेच्या थवे मल्लक्रीडेच्या जागीं येऊं लागले. निरनिराळीं वाद्यें वाजूं लागलीं. अशा [redacted]

असलेले श्रीकृष्ण व बलराम त्या स्थानाकडे जावयास निघाले. माहूत प्रवेशद्वारावर हत्ती घेऊन उभा होता. तो आपल्याचसाठीं आहे हें श्रीकृष्णांनीं ताबडतोब ओळखलें. त्यांनीं दरडावून माहुताला सांगितलें, 'हत्ती बाजूला करून माझी वाट सोड. नाहीं तर हत्ती व तूं दोघेही यमसदनास जाल.' उन्मत्त माहुतानें तो भयानक हत्ती श्रीकृष्णांच्या अंगावर घातला ! 'मेला मेला' अशी एकच आरोळी समाजांतून उठली. श्रीकृष्णांनीं त्या हत्तीला आपल्या अंगावर घेतलें. हत्ती आणि बालक यांचें विलक्षण युद्ध सुरू झालें. अखेरीस आपल्या चपलतेनें हत्तीला फसवून त्यांनीं त्याला जेरीस आणलें व दोघांनीं त्याचे दोन दांत उपटून त्यांनींच हत्ती व माहूत या दोघांनाही ठार मारलें. लहान वय, पण महान् पराक्रमाचा आविष्कार, अत्यंत नाजुक सौंदर्य, हत्तीच्या मदाचें व रक्ताचें जणुं स्नान घडलेलें, खांद्यावर एकेक मोठा हस्तिदंत अशा अवस्थेंतील वीर कृष्णाचें तें ध्यान जगांतील सर्व उन्मत्तांना सर्व काळीं कंपित करणारें, सर्व दलितांना आश्वासन देणारें व सर्व कर्मयोग्यांना अपूर्व मार्गदर्शन करणारें आहे या जाणिवेनें जणुं कांहीं भागवतकरांनीं तें पुढीलप्रमाणें चित्रित केलें आहे:–

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् ।
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनाम् ।
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥१७

—भागवत, दशमस्कंध अ. ४३

"वीर कृष्णांची ती रक्तलांछित मूर्ति, आखाड्याच्या त्या प्रवेशद्वारावर येऊन उभी राहतांच मल्लांनीं त्यांच्याकडे दृष्टि रोखली. तों यांनींच कुवलयापीडाला ठार मारलें या जाणिवेनें त्यांना ते वज्राप्रमाणें कठोर भासूं लागले. उपस्थित जनतेला ते महापुरुष वाटले. वीर्य व सौंदर्य यांचें विलक्षण एकीकरण झालेलें तें रूप स्त्रियांना मदनाप्रमाणें वाटलें. गोपांना मात्र तो आपला सवंगडीच वाटला. आईबापांना आपलें मूल एका संकटांतून बाहेर पडलें

म्हणून वात्सल्यभाव उत्पन्न झाला. कंसानें त्यांच्याकडे दृष्टि रोखली तों पहातां पहातां हत्ती ठार झालेला पाहून प्रत्यक्ष मृत्यूच आपल्यासमोर उभा आहे या जाणिवेनें त्याचें हृदय थरकांपून उठलें. अज्ञ लोकांना त्यांच्या सामर्थ्याचा विस्मय वाटूं लागला. यादवांना वाटलें हा दलितांचा उद्धारक कोणी देव तर नाहीं ? योग्यांच्या दृष्टीनें ते परब्रह्मच होते."

कुवलयापीडाच्या हत्येनें डोळेच फाटल्यासारखे होऊन कंसाचा धीर जवळजवळ सुटला. येवढ्यांत राजाच्या इषाऱ्याप्रमाणें चामुरानें कृष्णांना युद्धासाठी आव्हान केलें. अधर्म त्याच्या अंगीं चिकटवून तो समाजाच्या तिरस्कारास पात्र व्हावा म्हणून श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले.

प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७
बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८

—भागवत, दशमस्कंध अ. ४३

" आम्ही वनांत फिरणारे लोकही भोजराज कंसाचीच प्रजा आहोंत. त्याचें प्रिय करणें आमचें कर्तव्य आहे. त्याची आज्ञा आम्हांस मान्य आहे. पण आम्हीं लहान मुलें आहोंत. तेव्हां आमच्या बरोबरीच्या मल्लाशींच आम्हीं युद्ध करूं म्हणजे तें योग्य होईल. आणि तेणेंकरून मल्लयुद्धांत अन्याय केल्याचा दोषही सभेच्या सभासदांना लागणार नाहीं." पण चामुरानें तें कांहीं न ऐकतां श्रीकृष्णांना हात धरून आखाड्यांत ओढलें व मुष्टिकानें बलरामाला ओढलें. कांहीं वेळ तें युद्ध झाल्यावर पहातां पहातां सर्वांसमक्ष श्रीकृष्णांनीं चामुराला व बलरामानें मुष्टिकाला रगडून टाकलें. तें पहातांच कूट, तोबलक आणि शल हे तीन मल्ल त्यांच्या अंगावर धांवून आले. पण एकेका ठोकरीसरशींच त्यांनीं त्यांना यमसदनास पाठविलें. जिकडे तिकडे वाद्यांचा गजर होऊं लागला. लोक जयजयकार करूं लागले. अशा स्थितींत कंस संतापला. त्याचें भान हरपल्यासारखें झालें. तो आपल्या जागेवरून उठला व ओरडून वाद्यें बंद करावयास

सांगून किंचित् भ्रमिष्ट अवस्थेंत आपल्या सेवकांना ओरडून म्हणूं लागला: "या दुष्ट गवळ्याच्या पोरट्यांना मारून हाकलून द्या. नंद गवळ्याच्या पायांत बेड्या अडकवून त्याला साखळदंडानें बांधून ठेवा. वसुदेव आणि माझा बाप उग्रसेन या दोघांनाही ठार मारा. त्याचे ते निरर्गल प्रलाप व विशेषत: आपल्या पित्याचा त्यानें चालविलेला अधिक्षेप पाहून व क्रांतियज्ञाची शेवटची आहुति घ्यावयास हीच वेळ योग्य आहे हें ओळखून श्रीकृष्णांनीं एकदम आखाड्यांतून सिंहासनावर झेप घेतली व केस धरून त्याला ओढून खालीं आपटलें. श्रीकृष्णांना जवळ आलेले पहातांच मृत्यूच्या नुसत्या कल्पनेनेंच त्यानें डोळे फाडले होते. त्यांनीं त्याच्या केंसांना हात घालतांच त्याची प्राणज्योति संपावयास आली. आतां परका जरासंघ राहिला दूर. फक्त मृत्यु आला समोर. श्रीकृष्णांच्या त्या केंस धरून खेंचण्यांतच कंस संपला. त्याचा देह फरफरा ओढून श्रीकृष्णांनीं तो आखाड्यांत प्रवेशद्वाराजवळ आणून टाकून दिला, त्याचे आठ भाऊ त्यांच्यावर धांवून आले, तों बलरामानें एक लोखंडी कांब घेऊन त्यांना ठार मारून टाकलें. अत्याचाराचें राज्य संपलें. धर्मविजयाचा पहिला उषाकिरण फांकला. गणराज्यावरील एकसत्तात्मक अरेरावी संपली. प्रगतीचे अडविलेले प्रवाह पुनश्च गतिमान् होण्याची वाट यापुढें मोकळी झाली. धर्मसंरक्षणार्थ अवतीर्ण झालेल्या परमेश्वरी अवताराच्या कर्तृत्वाचें पहिलें टिपरूं याप्रमाणें पशुत्वानें भरलेल्या जगताच्या डंक्यावर पडलें. भागवतकार म्हणतात (दशमस्कन्ध अ. ४४) कीं,–

" कंसाच्या मस्तकावरचा मुकुट अगोदरच डळमळूं लागला होता. तशा स्थितींत श्रीकृष्णानें त्याचे केंस धरून त्याला सिंहासनावरून खालीं आखाड्यांत पाडलें. आणि तो विश्वाश्रय, आत्मनय भगवान् त्याच्या अंगावर पडला. सिंह ज्याप्रमाणें हत्तीला ओढतो त्याप्रमाणें श्रीकृष्णानें त्या मृत कंसाला सर्वांसमक्ष जमिनीवरून फरफरा ओढलें. त्याबरोबर सर्व लोकांत एकच हाहा:कार झाला. कंसाचा वध झालेला पाहून कंक, न्यग्रोध, इत्यादि कंसाचे धाकटे आठ भाऊ अत्यंत क्रोधाविष्ट झाले. आणि आपल्या भावाच्या

वधाचा सूड घेण्यासाठीं श्रीकृष्णांच्या अंगावर ते धांवून आले. पण सिंह ज्याप्रमाणें पशूंचा नाश करतो त्याप्रमाणें बलरामानें कांटे लावलेल्या लोखंडी सोटद्यानें त्यांना ठार मारलें. आकाशांत देव-दुंदुभी वाजूं लागल्या. ब्रह्मदेव-शंकर इत्यादि देवाधिदेव स्तुति करूं लागले. देवांगनांनीं कल्पवृक्षाचीं फुलें श्रीकृष्णांवर उधळलीं. धर्मक्रांतीच्या यज्ञकुंडांत अरेराव कंस व त्याची सुलतानी राजवट यांची आहुति पडली.

जरासंधाशीं लढा

कंसाला ठार मारल्यावर विजेत्याचें राज्य या नियमानुसार तें सर्व राज्य भगवान् श्रीकृष्णांचेंच होतें. स्वतःच्या पराक्रमानें त्यांनीं तें संपादन केलेलें असल्यामुळें त्यांनीं नुसता इषारा केला असता तरीही सिंहासन त्यांच्या स्वाधीन होतें. राजवट बदलावयास लोक इतके उत्सुक होते व श्रीकृष्णांवर त्यांचें इतकें विलक्षण प्रेम होतें कीं, तशी इच्छा त्यांनीं दर्शविली असती तर लोकांनीं अतिशय आनंदानें त्यांना 'राजा' म्हणून पत्करलें असतें. पण सत्ताभिलाषासाठीं काय वाटेल तें कुकर्म करावयास सिद्ध असलेल्या अधःपतित राजसंस्थे-समोर भगवान् श्रीकृष्णांनीं ध्येयनिष्ठ व आत्मत्याग यांचा अतिशय श्रेष्ठ असा आदर्श निर्माण केला. कंसाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या प्रेताच्या संस्काराचा प्रश्न उपस्थित झाला तेव्हां उग्रसेनानें त्यांना भेटून अशी विनंति केली कीं हें संपूर्ण राज्य तुमचें असून तुम्ही त्याचा स्वीकार करा. हरिवंशकार म्हणतात—

प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातयः ।
सन्धिविग्रहमुख्यास्त्वां प्रणमिष्यन्ति मन्त्रिणः ।। २१
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं पदातिगुणसंकुलम् ।
प्रतिगृह्णाण कृष्णेदं कंसस्य बलमव्ययम् ।। २२
कृणुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वचः ।
अस्य त्वत्कोपदग्धस्य कंसस्याशुभकर्मणः ।। २६
तव प्रसादाद्गोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत ह ।
तस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्यौर्ध्वदेहिकम् ।। २७
सस्नुषोऽहं सभार्यश्च चरिष्यामि मृगैः सह ।
प्रेतसत्कारमात्रेण कृते बान्धवकर्मणि ।। २८

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ३२

"सर्व प्रजा तुमच्या मागोमाग येईल. तपस्वी ब्राह्मण तुम्हांस आशीर्वाद देतील. राज्यकार्यकुशल मंत्री तुम्हांस वंदन करतील. कंसाचें

व्याख्यान ९ वें दिनांक ४-४-५२

चतुरंग सैन्य तुमच्या स्वाधीन होईल. विजेते या नात्यानें तुम्ही या सर्वांचा स्वीकार करा. तुमच्या रागाच्या अग्नींत पापी कंस जळून भस्म झाला. त्या मेलेल्या कंसाचे प्रेतसंस्कार करण्याची मला आज्ञा हवी आहे. कंसाचें और्ध्वदेहिक संपवून माझ्या सुनांसहित मी अरण्यवास पत्करावयास निघून जाईन. उग्रसेनानें हें म्हणणें अगदीं स्वाभाविक होतें. कारण विजेते सत्ताभिलाषी नसल्याचे आदर्श तत्कालीन राजसत्तांतून जवळजवळ लोप पावले होते. बापाला तुरुंगांत टाकणारे, कुलस्त्रियांचा अपमान करणारे, संपत्तीसाठीं द्यूतादि वाम मार्गाचा अवलंब करावयास किंचित्‌ही दिक्कत न वाटणारे असेच सत्ताधिपति भोंवतीं पसरले असतां व स्वतःचें नसलेलें सिंहासनही बळकाविण्यासाठीं पंच महापातकांसारखी पातकें करावयास दिक्कत न वाटणारे लोक सभोंवार उभे असतां इतका उच्च आदर्श श्रीकृष्णांनीं उत्पन्न केला कीं, त्यानें कोणीही स्तिमित व्हावें. त्यांनीं उग्रसेनाला सांगितलें—

स्वदोषेणैव दग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ।
नाहं वै कारणं तत्र कालस्तत्र च कारणम् ॥ ४४
अथवाऽहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ।
परायणपरः कालः किं करिष्यत्यकारणः ॥ ४५
न हि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं नृप कांक्षितः ।
न चापि राज्यलुब्धेन मया कंसो निपातितः ॥ ४८
किं तु लोकहितार्थाय कीर्त्यर्थं च सुतस्तव ।
व्यंगभूतः कुलस्यास्य सानुजो विनिपातितः ॥ ४९
अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ।
प्रीतिमान् विचरिष्यामि कामचारी यथा गजः ॥ ५०
एतावच्छतशोऽप्येवं सत्येनैतत् ब्रवीमि ते ।
न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥ ५१
भवान् राजाऽस्तु मान्यो मे यदूनामग्रणीः प्रभुः ।
विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्ये नृपसत्तम ॥ ५२
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते व्यथा ।
मया निसृष्टं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम् ॥ ५३

—महाभारत, हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ३२

" हे महाराज, स्वतःच्याच दोषांमुळें आपला मुलगा कंस स्वतः उत्पन्न केलेल्या असंतोषाच्या अग्नींत जळून भस्म झाला आहे. मी त्याच्या मृत्यूचें कारण नाहीं. काळ हेंच त्याच्या मृत्यूचें कारण आहे. अथवा कर्मानुसारच काळही प्रवृत्त होतो. या नियमानुसार कंस स्वतःच्या कर्मानेंच मेला व त्याच्या मृत्यूसाठीं काळानें शस्त्र म्हणून माझा उपयोग करून घेतला. मला हें राज्य नको. राज्यपदाची मला कधींही आकांक्षा नव्हती व राज्याच्या लोभानें मी कंसाला ठार मारलेंही नाहीं. आपला मुलगा कंस हा या कुलाचा कलंक असून त्यानें स्वतःच्या अस्तित्वानें या कुळाची इभ्रत धुळीस मिळविली होती. लोकांच्या हितासाठीं व कुळाच्या इभ्रतीप्रीत्यर्थ मी त्याला ठार मारलें. येथेंच माझें काम संपलें. मला राज्याशीं कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. मी पुनश्च गायी-गोपाळांत माझें जीवन घालवीन. आमच्या त्या वृंदावनाच्या जीवनांत मी आनंदांत राहीन. ज्याप्रमाणें स्वच्छंदपणें वनांत राहणारा हत्ती आनंदांत राहतो तसा मीही आनंदांत राहीन. मला राज्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं हें मी शतवार सांगतों. आपण यादवांचे मुख्य आहांत. तें मुख्याचें स्थान तुम्हीच पत्करलें पाहिजे. विजेत्याचें राज्य म्हणून जर तें तुम्ही मला देत असाल तर मी तें स्वेच्छेनें आपणांस दिलें आहे असें समजा व आपलें पूर्वीचेंच पद आपण ग्रहण करा. जर आपण माझें कांहीं प्रिय करूं इच्छीत असाल तर आपण माझी ही विनंति मान्य करावी."

श्रीकृष्ण एवढें बोलूनच राहिले नाहींत; तर त्यांनीं उग्रसेनाला अभिषेक केला. या त्यांच्या व्यक्तित्वहीन व लोकहितात्मक श्रेष्ठ धारणेनें त्यांनीं बाह्य सिंहासन नाकारलें असलें तरी यादव गणराज्याच्या लोकांच्या हृदयसिंहासनाचे ते सदाचे सम्राट् बनले. कंसाच्या या वधाच्या प्रकरणांतून भगवान् श्रीकृष्णांच्या अंगचे निर्भयता, आत्मप्रतीति, स्थिरचित्तता, योग्य वेळींच उत्थान करणें, दीर्घसूत्रतेचा पूर्णपणें अभाव, सामाजिक अधिष्ठान, कमलाच्या पानाप्रमाणें निर्लेप प्रवृत्ति, केवळ सामाजिक कृत्याचीच दृष्टि, पूर्ण स्वार्थहीनता इत्यादि किती तरी गुण व्यक्त झाले आहेत. विशेषतः कोणतीही क्रांति, तिचें नेतृत्व व्यक्तिवादशून्य असलें, अधिष्ठान

उदात्त व केवळ जनहिताचेंच असलें, व नेतृत्व समाजजीवनाच्या सर्व थरांत एकरूप होणारें असून अनिवार्य गरज म्हणून समाज-जीवनांतून क्रांति उत्पन्न झाली तर ती यशस्वी कशी होते इत्यादि क्रांतीच्या शास्त्रांतील अनेक सिद्धांत स्पष्ट झाले आहेत. यानंतर श्रीकृष्ण उज्जयिनीला सांदीपनी नांवाच्या गुरूकडे विद्याध्ययनार्थ आपल्या बंधूसह मौंजीबंधनानंतर कांहीं काळ जाऊन राहिले. विद्याध्ययनानंतर त्यांनीं काय हवें म्हणून गुरूला विचारलें त्या वेळीं त्यांनीं ते प्रभासपट्टणास समुद्रस्नानास गेले असतांना एका दैत्यानें आपल्या मुलाला हिरावून नेल्याचें वृत्त सांगितलें. श्रीकृष्णांनीं तो मुलगा परत आणून देण्याचें मान्य केलें व त्याप्रमाणें शंखोद्धार[1] बेटावर जाऊन (हें बेट प्रभासपट्टणच्या[2] जवळच आहे.) त्यांनीं त्या असुराला ठार मारलें व त्या मुलाला परत आणलें. गुरूला संतुष्ट करून व त्यांचे आशीर्वाद घेऊन श्रीकृष्ण मथुरेंत परत आले. परत आल्यावर उग्रसेनाच्या आधिपत्याखालीं ते आपल्या गणराज्याची नवी घडी बसवूं लागतात न लागतात तोंच मथुरेच्या राज्यावर विलक्षण स्वरूपाचें संकट आलें. तें संकट म्हणजे जरासंधाच्या आक्रमणाचें संकट होय.

जरासंधाचें मथुरेवरील आक्रमण

कंस हा राजा जरासंधाचा जावई होता. याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. अस्ति व प्राप्ति या जरासंधाच्या दोन मुली पति-निधनानंतर माहेरीं गेल्या व त्यांनीं जरासंधाला आपल्या वैधव्याचें सर्व कारण सांगितलें. जांवयाच्या मरणानें दुःखी झालेल्या सम्राटानें संपूर्ण पृथ्वी अयादवी करण्याचा निश्चय केला. त्याच्या नेतृत्वाखालीं भारतवर्षांतील सर्व राजे लोक कसे एकत्रित झाले होते हें मी महाभारतावरील व्याख्यानांत सांगितलेंच आहे. शिवाय श्रीकृष्णानें म्हणजे प्रजेपैकींच एकानें, अधम कां होईना, पण सिंहासनस्थ राजाला ठार मारणें हा स्वयंभू व अनियंत्रित

१. शंखोद्धार म्हणजे हल्लींचें बेट द्वारका होय.
२. सौराष्ट्रांतील सोरटी सोमानाथ हें प्रभासपट्टण होय.

राजसत्तेच्या प्रतोदांच्या नि पुरस्कर्त्यांच्या अंत:करणांत भय उत्पन्न करणारा प्रकार असल्यामुळें सर्वच राजे जरासंधाच्या या स्वारींत समाविष्ट होणें अगदीं स्वाभाविक होतें. श्रीकृष्णांच्या काळापर्यंत सिंहासनाच्या मूलभूत तत्त्वांना कलंकित करणाऱ्या राजसत्ताधाऱ्यांना दूर करण्याचे प्रकार झाले नव्हते असें नाहीं. पण ते प्रकार राजसत्तेपेक्षां वरिष्ठ असलेल्या तपस्वी सत्तेकडून झाले होते. पण प्रजाजनापैकीं एकानें उठून ही गोष्ट करावी हा प्रकार सामान्यत: तरी नवा होता. असो. हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. ३४–१०) म्हणतात :–

"सम्राट् जरासंधाच्या मुलींनीं त्याला वारंवार आपलें दु:ख सांगून प्रेरणा दिल्यावर तो क्रोधानें अग्नीप्रमाणें जळून उठला. सर्व राजेलोकांसहित अगणित सैन्य बरोबर घेऊन तो मथुरेवर चाल करून गेला. त्यानें मथुरा नगरी वेढून टाकली. आलेल्या आपत्तीला तोंड द्यावयाचें म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनीं यादवांसह त्याच्याशीं टक्कर दिली. एका बाजूला स्वत:चें स्वातंत्र्य अबाधित टिकवूं इच्छिणारे अल्पसंख्य पण ज्वलंत निष्ठेचे लोक होते तर दुसऱ्या बाजूला केवळ सूड, मत्सर, गर्व व अभिलाषा यांनीं भारलेले बहुसंख्य आक्रमक होते. अशा युद्धांत जें व्हावयाचें तेंच झालें. जरासंधाचा पराभव झाला व त्याला माघार घ्यावी लागली. आयुष्यांत त्याचा इतक्या लहान राज्याकडून झालेला हा पहिलाच पराभव होता. पण तेंवढ्यानें मथुरेवरील संकट टळण्यासारखें नव्हतें. जरासंधानें पुन्हां सैन्याची जमवाजमव करून मथुरेवर दुसरी स्वारी केली. श्रीकृष्णांच्या कुशल नेतृत्वाखालीं यादवांनीं तीही परतवून लाविली. पण तरीही पुन्हां तिसऱ्यांदा जरासंधानें श्रीकृष्णांवर हल्ला चढविलाच. सम्राट् जरासंधानें मथुरेवर एकंदर सतरा स्वाऱ्या केल्या. त्याचें सैन्य अगणित असल्यामुळें व भारतवर्षांतील सर्व राजसत्तांचें सम्राट् म्हणून त्याला पूर्ण पाठबळ असल्यामुळें यादवांना त्याला मारतां येणें शक्य झालें नाहीं. त्याचे हंस व डिंभक या नांवाचे दोन विख्यात सेनापती होते. त्यांच्यासहित जरासंध हा केवळ अद्वितीय होता. त्याचें एकंदर सैन्य वीस अक्षौहिणी होतें असें हरिवंशांत

वर्णन आहे. (भागवतांत या सैन्याचा आंकडा २३ अक्षौहिणी असा दिलेला आहे.) वारंवार इतक्या अगणित सैन्याशीं अविरत झगडा देण्याचा प्रसंग आल्यास केवढेंही शूर लोकांचें राष्ट्र असलें तरी तें पुरें कसें पडणार? शेवटीं सरळ युद्धाबरोबरच कौटिल्यानें वाखाणलेल्या व जगांतील सर्व राजनीतिशास्त्रज्ञांनीं अग्रस्थान दिलेल्या आणि आजवरच्या सर्व यशस्वी राजपुरुषांनीं अवलंबिलेल्या कारस्थानी युद्धाच्या पद्धतीचा अवलंब करणें अल्पसंख्यांचे नेते असल्यामुळें श्रीकृष्णांना भाग पडलें. गरुडाचे दोन्ही पंखच काढून टाकावेत त्या-प्रमाणें श्रीकृष्णानें युक्तीनें जरासंधाच्या दोन सेनापतीचा नाश करून त्याला हतबल करावयाचें ठरविलें. कूट युद्धास अथवा कारस्थानी-पणाच्या युद्धास शत्रूच्या अंतःकरणाच्या मर्मस्थानांची संपूर्ण माहिती लागते व त्या मर्मस्थानांवर प्रहार करणें हाच खरा उपाय असतो. हंस व डिंभक या दोघांचेंही परस्परांवर विलक्षण प्रेम होतें. इतकें कीं एकाविना दुसऱ्याला जगण्याची कल्पनासुद्धां ‘असह्य होती. श्रीकृष्णांनीं त्यांच्या अंतःकरणाचें हें मर्मस्थान ओळखून त्यावरच प्रहार करावयाचें ठरविलें. जरासंधानें केलेल्या १७ व्या स्वारींत बलरामांनीं हंस नांवाच्या दुसऱ्याच एका राजाला ठार मारलें. विस्तृत रणक्षेत्रावर खऱ्या अर्थानें कोण मेला हें दुसऱ्या आघाडीवर लढत असलेल्या हंसाला माहीत असणें शक्य नव्हतें. हें ओळखून श्रीकृष्णांनीं ‘तुझा मित्र हंस मेला’ हें डिंभकाच्या काना-वर घालण्याची व्यवस्था केली. या दुःखद वार्तेचें त्या वेड्या डिंभकाला इतकें वाईट वाटलें कीं त्याच्या दुःखाचें पर्यवसान अधिक जोमानें शत्रूवर हल्ला करण्याऐवजीं त्यानें शेजारीं वहात असलेल्या यमुना नदीच्या प्रवाहांत उडी घेऊन स्वतःचा जीव दिला. डिंभक मेल्याचें पाहून वेगळ्या आघाडीवर लढणाऱ्या हंसाच्या कानावर श्रीकृष्णांमीं ती वार्ता घालण्याची व्यवस्था केली. हंसही नुसत्या आपल्या नांवासाठीं डिंभकानें यमुनेंत जीव दिला हें पाहून भावनेच्या भरांत आला व त्यानेंही यमुनेच्या प्रवाहांत उडी घेऊन स्वतःची जीवितयात्रा संपविली. सैन्याचे हे दोन आधारस्तंभ मरतांच सैन्यांत कंपिततेचें वातावरण उत्पन्न झालें व त्याचा धीर

सुटला. हें पाहून व त्या वार्ता ऐकून जरासंधाच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. पंख तुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें त्याची विलक्षण अवस्था झाली व विमनस्क अंतःकरणानें हें सतरावेंही युद्ध गमावून जरासंध मगधाकडे निघून गेला. विजयश्रीची माळ घेऊन यादव परतले व सतराव्या स्वारीचें मथुरेवरील संकट कूटयुद्धानें टळलें. स्वतः भगवान् श्रीकृष्णच या प्रकाराचें वर्णन करतांना महाभारतांत म्हणतातः—

संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनाभानौ मया रामेण चाप्युत ।। ३४
भये तु समतिक्रान्ते जरासन्धे समुद्यते ।
मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन् कुलैरष्टादशा वरैः ।। ३५
अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः शत्रुघातिभिः ।
न हन्यामो वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ।। ३६

—महाभारत, सभापर्व अ. १४

"संकर्षणाला बरोबर घेऊन यादवांच्या कल्याणासाठीं कंस व सुनाभा यांना मी ठार मारल्यावर आमच्यावर जरासंधाच्या एकामागून एक स्वाऱ्या होऊं लागल्या. आम्ही त्या परतविल्या. पण त्याचें सैन्य इतकें अफाट होतें कीं मुळींच विश्रांति न घेतां शत्रूचा घात करणाऱ्या महास्त्रांचा सतत प्रयोग करीत राहूनही तीनशें वर्षें आम्ही लढा दिला असता तरीही त्याचें तें अगाध सैन्य, आम्ही संहरूं शकलों नसतों या निर्णयावर आम्हीं आलों." त्याचे देवाप्रमाणें बलवान् व ज्यांना शस्त्रानें मरण येणें केवळ अशक्य असे दोन सेनापती होते. एकाचें नांव हंस व दुसऱ्याचें नांव डिभक. हंस, डिभक व जरासंध हे तिघे मिळून साऱ्या त्रैलोक्याला पुरे पडले असते. मग इतर राजे अथवा आमचें छोटेसें राज्य त्यांच्यासमोर कोठून टिकाव धरणार! शेवटीं त्याच्या अंतःकरणाचें मर्मस्थान आम्हीं ओळखलें. सतराव्या स्वारीच्या वेळीं रामानें हंस नांवाच्या दुसऱ्याच एका राजाला ठार मारलें. तो हंस मेल्याची डिभकाला कोणी वार्ता सांगतांच त्यानें यमुनेंत उडी घेतली. हंसाशिवाय मी जगूंच शकत नाहीं अशी त्याची भावना होती. त्याचा मृत्यु पाहून

पराक्रमी हंसानेंही तोच मार्ग पत्करला व तें पहातांच हताश व विमनस्क होऊन जरासंध मगधाकडे निघून गेला.

जरासंधाची १८ वी स्वारी

जरासंध आपल्या राजधानींत गेला तरी त्याचें तेथें समाधान होण्यासारखें नव्हतें. कारण त्याच्या मुली त्याला पुनःपुन्हां प्रेरणा देतच होत्या व त्यांच्या भद्रकपाळी आलेलें वैधव्य त्याचें अंतःकरण करपवून टाकीत असे. श्रीकृष्ण म्हणतात (सभापर्व अ. १४–४६) कीं, जरासंधाची मुलगी व कंसाचा भार्या 'माझ्या पतीला ठार मारणाऱ्याला तुम्ही मारा' असें जरासंधाला वारंवार सांगत होती. शेवटीं जरासंधानें पुनश्च आठराव्यांदा यादवांवर चालून जाण्याची प्रचंड सिद्धता केली. तें ऐकल्याबरोबर मात्र यादवांच्या तोंडचें पाणी पळालें. युद्धें तरी एखादी छोटी राजधानी किती दिवस करूं शकणार? युद्धें नेहमीं परराष्ट्रांत घडवावींत. स्वराष्ट्रांत कधींही घडूं देऊं नयेत असा राजनीतिशास्त्राचा नियम आहे. कारण कीं स्वराष्ट्रांत घडणाऱ्या युद्धांत शत्रूचा पराजय व स्वतःचा जय झाला तरी तो जय खऱ्या अर्थानें कधीच पदरांत पडूं शकत नाहीं. कारण अशा युद्धांत हानि शेवटी आपलीच होत असते. नागर-जीवन उद्ध्वस्त केलें जातें व शेवटीं आपसांत मतभेद उत्पन्न होऊन राष्ट्रांत भेद होण्याचा संभव उत्पन्न होतो. अठराव्या स्वारीच्या वेळीं तिची नुसती वार्ता ऐकतांच यादवांची एक विशेष सभा भरली. व त्या सभेंत विकद्रु नांवाच्या यादवानें श्रीकृष्णांना उद्देशून असें सांगितलें (हरिवंश विष्णुपर्व अध्याय ३८) कीं,—

"जरासंध हा अत्यंत बलवान् असून सर्व राजांच्यामध्यें अग्रेसर आहे. त्याचें बळ मर्यादातीत असून आपल्याजवळची युद्धसामग्री त्या मानानें अतिशय तोकडी आहे. या आपल्या राजधानीसभोवार असावी तशी समर्थ तटबंदी नसल्यामुळें व आहे तीही तटबंदी एक सारख्या सतरा स्वाऱ्यांमुळें ढासळलेली असल्याकारणानें त्या दृष्टीनें आपण असुरक्षित आहोंत. शिवाय सतत झालेल्या या स्वाऱ्यांमुळें

नागरजीवन उद्ध्वस्त झालेलें असून पुरेसा युद्धसामग्रीचा व अन्नाचा पुरवठाही नाहीं. कंसानें बलात्कारानें येथील राज्य बळकाविलेलें असल्यामुळें व त्याच्या पाठीशीं जरासंधाचें बळ असल्यामुळें लढाऊ राजधानी या नात्यानें या स्थानाची जी रचना करणें अवश्य होतें ती मुळींच करण्यांत आलेली नाहीं. लोकांच्याही अंत:करणांत सततच्या अत्याचारांमुळें असा विचार करण्याची कधीं प्रेरणा उत्पन्न झाली नाही. खंदक खणण्यापासून साऱ्या गोष्टी नव्या उभाराव्या लागतील व तितका वेळ नाहीं. कंस नुकताच मारला गेला आहे. नवें राज्य नुकतेंच स्थापन झालेलें आहे. सततच्या स्वाऱ्यांमुळें इतर कशाहीकडे लक्ष द्यावयास मुळींच वेळ झालेला नाहीं. अशा स्थितींत 'मथुरा' जरासंधाचा प्रतिकार करूं शकेल असें वाटत नाहीं. आपला जर पराभव झाला तर हें आपलें राष्ट्र संपलेंच म्हणून समजा. आपलीं ज्यांच्याशीं पूर्वींचीं वैरें आहेत तेही लोक आपली दुर्बलता व जरासंधाचें सामर्थ्य यांचा विचार करून आपल्याला बुडवावयास याचवेळीं प्रयत्न करतील. या स्थितींत केवळ नव्या सत्तेमुळें आपलें नागरजीवन उद्ध्वस्त झालें म्हणून प्रजेंतील लोकही आपल्यालाच ठपका देऊन आपल्याविरुद्ध होतील. वैर आपल्यामुळें उत्पन्न झालेलें आहे. आपण आमचे नेते आहांत. ह्या दोन्ही गोष्टींचा विचार करून आमचें व आपलें असें दोघांचेंही संरक्षण करण्याचा आपणच विचार करा." शेवटीं श्रीकृष्णांनीं राजधानी बदलून ती दूर नेण्याचा विचार केला व मथुरेऐवजीं द्वारका ही नवी राजधानी त्यांनीं ठरविली. उत्तरेंतून यादवांचें राज्य सौराष्ट्रप्रदेशांत (हल्लींचा गुजराथ) द्वारकेंत आलें तें या कारणास्तव होय. श्रीकृष्णांनीं त्या लोकांना असें सांगितलें (हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ३९) कीं,—

"मी स्वत: बलरामांच्यासहित मथुरेंतून गोमंत पर्वताकडे निघून जातो. जरासंधाची स्वारी ही मुख्यत: माझ्यावर असल्यामुळें मी एकदां निघून गेलों कीं तो मथुरेवर स्वारी न करतां माझा पाठलाग करील व त्या अवधींत तुम्हां सर्वांना द्वारकेकडे मथुरा सोडून निघून जातां येईल. त्यांनीं हा बेत ठरविला तोंच एक

नवें संकट त्यांच्यासमोर येऊन उभें राहिलें. कालयवन नांवाच्या जरासंधाच्या एका मित्रराजाला त्यानें श्रीकृष्णांवर स्वारी करण्यासाठीं पाठविलें होतें. त्याचा बेत असा होता कीं, श्रीकृष्णाला कालयवनाशीं लढण्यांत गुंतवून ठेवावें व आपण पिछाडीहून हल्ला करून शत्रु संपवून टाकावा. सतरा वेळां पराभव झाल्याकारणानें त्यानेंही युद्धकुशलतेचा व सामर्थ्याचा धाक घेतलाच होता. हें नवें संकट पहातांच कालयवनाच्या वीरवृत्तीचा विचार करून व बलरामाशी विचारविनिमय करून श्रीकृष्ण एकटेच कोणतेंही आयुध बरोबर न घेतां मथुरेंतून बाहेर पडले. तें पाहिलें मात्र; कालयवनानें योद्धा म्हणून त्यांची कीर्ति ऐकली होती, त्याला त्यांचें मोठें नवल वाटलें, व 'तुला हें शोभत नाहीं, माझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध कर' असें म्हणून तो त्यांच्या पाठीस लागला. श्रीकृष्णांनीं त्याच्याकडे मुळींच लक्ष न देतां अरण्यांत त्याला दूर एका गुहेंत नेलें. तोही हट्टास पेटून त्यांच्या पाठोपाठ गेला व त्या गुहेंतच श्रीकृष्णांच्या तेजानें तो दग्ध झाला. सेनापति मारला गेल्यावर उरलेल्या सैन्यास कोण विचारतो? त्याच्या त्या सैन्याचा पार विध्वंस करून ठरल्या योजनेनुरूप श्रीकृष्ण बलरामासहित मथुरेच्या बाहेर पडले. ते गोमंतपर्वताकडे निघून गेले. हें कळतांच त्यांच्या कल्पनेनुरूप जरासंधानें मथुरेकडे दुर्लक्ष करून त्यांना पकडण्यासाठीं गोमंतपर्वताकडे आपली दृष्टि वळविली. तो त्यांचा पाठलाग करूं लागला.

गोमंतपर्वत म्हणजे हल्लींचा काठेवाडांतील गिरनार पर्वत होय. कृष्ण-बलरामांचा तेथपर्यंत पाठलाग करून त्यानें त्यांना पकडण्याचा प्रयत्न केला, पण ते सांपडत नाहींत असें पाहून त्यानें चहूं बाजूंनीं त्याला आग लावून दिली. आग लागलेली पहातांच श्रीकृष्ण व बलराम वेगळ्याच रस्त्यानें पायउतार होऊन काठेवाडांत उतरले व तेथून रेवतक पर्वताजवळील (गिरनार टेकड्यांच्या रांगापैकीं एक टेकडी) प्रभासपट्टणांत येऊन तेथें त्यांनीं वास्तव्य केलें. एकामागून एक यादव कुटुंबें तेथें येऊन राहिलीं व भगवान् श्रीकृष्णांनीं तेथेंच प्रभासपट्टणापासून वीस मैलांवर त्याच्या पूर्वेस कुशस्थली नांवाच्या प्रांतांत समुद्रांत किल्ला बांधला. हल्लीं

सुद्धां त्याला मूळ द्वारका असें म्हणतात. हा किल्ला समुद्रांत होता. हल्लीं एक खेडें मूळ द्वारका या नांवाचेंच प्रभासपट्टणापासून २० मैलांवर आहे. तेथील समुद्रांत श्रीकृष्णांचा हा किल्ला असावा असें प्रा. आठवले (किर्लोस्करवाडी) यांनीं आपल्या संशोधनानें सिद्ध केलेलें आहे. अशा प्रकारें विलक्षण संकटाच्या काळीं राजधानी बदलविल्याचीं व तरीही राष्ट्रें जिवंत ठेवल्याचीं अनेक उदाहरणें इतिहासांत आहेत. मराठ्यांच्या राज्यावर प्राणघातक संकट आलें असतां औरंगजेबाच्या सैन्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहीं असें पाहून छत्रपति राजारामानें आपली राजधानी महाराष्ट्रांतून कर्नाटकांत जिंजीला नेली होती हें प्रसिद्धच आहे. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतःच्या तोंडानेंच आपल्या या पलायनाचें वृत्त जें निवेदन करीत आहेत तें या दृष्टीनें पाहण्यासारखें आहे. श्रीकृष्ण म्हणतात :—

ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम् ॥ ४७
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ।
पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महतीं श्रियम् ॥ ४८
पलायामो भयात्तस्य ससुतज्ञातिबान्धवाः ।
इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ४९
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ।
ततो निवेशं तस्यां च कृतवन्तो वयं नृप ॥ ५०
तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ।
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु वृष्णिमहारथाः ॥ ५१

—महाभारत, सभापर्व अ. १४

"नंतर आम्ही पुष्कळ विचार करून आपलें निवासस्थान बदलावयाचें ठरविलें व त्याच्या भयानें वेगवेगळे असे आपआपली संपत्ति घेऊन मुलांबाळांसहित व नातलगांसहित पश्चिमेकडे रेवतक पर्वताजवळ कुशस्थली नांवाच्या नगरींत गेलों व तेथेंच निवास केला. त्या ठिकाणीं आम्ही इतका सुरक्षित किल्ला बांधला कीं, आतां तेथें बायका सुद्धां युद्ध करूं शकतील. मग योद्ध्यांची

गोष्टच सोडा. मागध जरासंध निघून गेला व सभोंवतीं पर्वतांचा कडा असलेलें सुरक्षित असें स्थळ आम्हांस राहावयास सांपडलें त्यामुळें आम्ही सर्व आनंदित झालों. वज्राप्रमाणें भयंकर असे सारे योद्धे व प्रमुख यादव वीर आज द्वारकेंत राहात असले तरी आमचा मूळ जो मध्यदेश (मथुरा व त्याच्या सभोंवारचा प्रांत) त्याची आम्हांला वारंवार आठवण झाल्याशिवाय राहात नाहीं." याप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्णांनीं मथुरा सोडली व ते द्वारकाधीश झाले. (काठेवाडामध्यें द्वारका दोन आहेत. भगवान् श्रीकृष्ण सभापर्वांतील आपल्या भाषणांत ज्या कुशस्थलीचा व द्वारकेच्या किल्ल्याचा उल्लेख करीत आहेत ती आजची द्वारका नव्हे. कारण ही आजची द्वारका रेवतक पर्वताजवळ नाही. शिवाय श्रीकृष्णांची ती द्वारका भगवान् श्रीकृष्णांच्या निधनानंतर समुद्रांत बुडाल्याचा उल्लेख आहे. सभापर्वांत श्रीकृष्ण जिचा उल्लेख करतात ती द्वारका म्हणजे जुनें प्रभासपट्टण अथवा हल्लींचें सोरटी सोमनाथ याच्याजवळ १७–१८ मैल पूर्वेस 'मूळ द्वारका' नांवाचें जें खेडें आहे तें होय. जरासंधाच्या भीतीनें मथुरा सोडून ज्या द्वारकेस भगवान् श्रीकृष्ण आले व जेथें त्यांनीं दुर्ग निर्माण केला ती ही मूळ द्वारका. हल्लींची जी द्वारका म्हणतात ती या मूळ द्वारकेपासून १७५ मैल दूर असून शाल्ववधानंतर ती श्रीकृष्णांनीं वसविली. सध्यां बेट द्वारका ज्याला म्हणतात त्याचें पूर्वीचें नांव शंखोद्धार असें असून तेथेंच गुरु सांदीपनींच्या मुलाला सोडविण्यासाठीं भगवान् श्रीकृष्ण गेले असतां त्यांनीं पंचजन नांवाच्या असुराला मारून त्याच्या जवळून पांचजन्य नांवाचा विख्यात शंख मिळविला. या सर्वच प्रांताला भगवान् श्रीकृष्णांच्या तेथील राज्यस्थापनेनंतर द्वारका असें म्हणण्यांत येऊं लागलें व तें स्वाभाविकही आहे.)

रुक्मिणीचें स्वयंवर

भगवान् श्रीकृष्णांनीं नागरी जीवन उद्ध्वस्त होऊं नये म्हणून याप्रमाणें द्वारकेंत वस्ती केल्यानंतर त्यांच्या जीवनांतील अतिशय महत्त्वाचा असा एक प्रसंग उद्भवला कीं ज्यामुळें पुनश्च त्यांचा

पराक्रम व तेज सर्वत्र फांकून त्यांची कीर्ति सर्व राजमंडळांत स्थिरपद झाली. श्रीकृष्णांच्या जीवनांतील तो अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग म्हणजे रुक्मिणीचें स्वयंवर होय.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनांतील हा प्रसंग अनेक कवींच्या प्रतिभेचा वर्ण्यविषय झाला असून पंडित कवि सामराजापासून तो संतश्रेष्ठ श्रीएकनाथापर्यंत अनेक कवीच्या प्रतिभेचा त्यावर अलंकार चढलेला आहे. विदर्भ देशाचा राजा भीष्मक याची रुक्मिणी ही कन्या होय. राजा भीष्मक हा अत्यंत संपन्न व बलवान् असल्याचें महाभारतांत स्वतः श्रीकृष्णांनीच वर्णन केलें असून तो मागधराजा जरासंध याचा अनुचर व त्याच्या अंकित असलेल्या मांडलिक राजांपैकीं एक होता. या राजाला सुवर्णाची फार आवड असावी असें दिसतें. त्याला पांच मुलगे व एक मुलगी होती. सर्वांत वडील मुलाचें नांव रुक्मी असें असून रुक्रथ, रुक्बाहु, रुक्केशी व रुक्ममाली अशी उर्वरित मुलांचीं नांवें होतीं. मुलगी ही सर्वांत धाकटी असून तिचें नांव रुक्मिणी असें होतें. रुक्मिणी ही साक्षात् लक्ष्मीचा अंश होय असें सर्व भारतीय वाङ्मय सांगतें. ती अतिशय सुन्दर व लावण्यसंपन्न असून पित्याची अत्यंत लाडकी असे. तत्कालीन पद्धतीप्रमाणें अनेक तपस्वी लोक राजा भीष्मकाकडे येत. स्वाभाविकपणेंच वधूपिता या नात्यानें राजा अनुरूप राजपुत्राचा त्यांच्याजवळ शोध करी. शौर्य, कर्तृत्व, सौंदर्य, व जरासंधासारख्या सम्राटाचा सतरा वेळां पराभव करण्याचें प्रदीप्त यश या दृष्टींनीं भगवान् श्रीकृष्णांचें नांव सर्वत्र गाजत असल्यामुळें या तपस्वी लोकांनीं असा कांहीं विषय राजाच्या सभेंत निघाला कीं त्यांचेंच नांव सांगावें. राजा हा स्वतः मागध जरासंधाचा अंकित असल्यामुळें त्यावर तो स्पष्टपणें कांहीं बोलत नसे. पण त्या सभेंत चालणारें हें गुणगान नित्य कानावर पडत असल्याकारणानें सौंदर्यसारसर्वस्व असलेल्या त्या राजकन्येच्या अंतःकरणांत हळुहळूं भगवान् श्रीकृष्णांची भावमूर्ति तयार झाली व लवकरच तिच्या अंतरंगांतील भावराज्याचे श्रीकृष्ण हे सम्राट् झाले. तिला बाहेरच्या द्वेषमूलक राजकारणाशीं काय करावयाचें होतें? पित्यानें

वरसंशोधन चालविलें असतां तिनें आपला हा मनोदय त्याच्या कानावर घातला. पण त्याचा ज्येष्ठपुत्र युवराज रुक्मी हा जरासंधाच्या खास पंखाखालील असल्यामुळे त्याला हा विचार मुळींच मान्य झाला नाही. सम्राटाच्या वैऱ्याला आपली मुलगी देऊन त्याच्यासारख्या राजबली महादेवास अर्पण करावयास निघालेल्या क्रूर बलवताशी वैर पत्करणें कदाचित् भीष्मकालाही जड वाटलें असावें. त्या ऐवजी सम्राटाची कृपा आपल्याकडे वळावी म्हणून श्रीकृष्णांचा आतेभाऊ पण त्यांचा वै ी व सम्राट् जरासंधाचा सेनापति चेदि देशाचा राजा शिशुपाल हा त्यानें सुयोग्य वर ठरविला. रुक्मिणीला स्वार्थ व मोहासाठीं चाललेलें हें आपलें बलिदान अर्थातच आवडलें नाहीं. ती अत्यंत खिन्न झाली. पण ती अत्यंत चतुर असल्यामुळें तिनें आपलें मनोगत सुदेव नांवाच्या स्वतःवर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या एका विश्वासू ब्राह्मणाजवळ व्यक्त केलें व भगवंतांच्या पराक्रमावर आणि कर्तृत्वावर तिची नितांत श्रद्धा असल्यामुळें त्याच्याबरोबर तिनें आपला संदेश अथवा पत्रिका श्रीकृष्णांकडे पाठविली. भागवतकार लिहितात (दशमस्कन्ध अ. ५२–२६) की, " हें वृत्त कळल्यावर काळेभोर नेत्र असलेली ती रुक्मिणी मनांत अत्यंत खिन्न झाली आणि तिनें आपला हितचिंतक असा एक ब्राह्मण श्रीकृष्णाकडे पाठविला. तो ब्राह्मण द्वारकेस गेल्यावर द्वाररक्षकांनीं त्याला श्रीकृष्णांच्या मंदिरांत नेलें. तेथें सुवर्ण सिंहासनावर बसलेल्या श्रीकृष्णांना त्यानें पाहिलें." ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्णांनी त्याचा गौरव करून मोठा आदरसत्कार केला व त्याचें भोजन वगैरे झाल्यावर त्याला त्यांनीं असें विचारलें कीं, "आपण विदर्भ नगराहून येथें आला आहांत. आपला राजा अत्याचारी नाहीं ना ? प्रजेचें त्याच्याकडून कांहीं अकल्याण होत नाहीं ना? राजाकडून आपलें हित होत असतें ना ? ज्याच्या देशामध्यें प्रजा सुरक्षितपणें व सुखानें राहतात तो राजा मला फार आवडतो. कठिण मार्ग उल्लंघून आमच्या या समुद्रांतील राजधानींत आपण आला आहांत, तेव्हां तसेंच कांहीं कारण असल्याविना आपण येणार नाहीं हें निश्चित. सांगा मी आपलें कोणतें काम करूं ? "

दुष्ट राजांचा प्रशासक 'लोकनेता' म्हणून श्रीकृष्ण प्रसिद्ध होते व धर्ममूर्ति श्रीकृष्णाला आपल्याकडे अशाच स्वरूपाच्या कांहीं कामास्तव हा तपस्वी आला असेल असें स्वाभाविकपणेंच वाटलें. पण त्या ब्राह्मणानें हांसून आपलें काम सांगितलें व स्पष्ट आशय व्यक्त करणारी रुक्मिणीची पत्रिका त्यानें भगवंतांना दिली. सर्व कवींच्या प्रतिभेचें महान् आलंबन झालेली रुक्मिणीची ती सुप्रसिद्ध पत्रिका पुढीलप्रमाणें :–

श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर शृण्वतां ते
निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभम्
त्वय्यच्युताविशति चित्रमपत्रपं मे ॥ ३७

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूप
विद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या
काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८

तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरङ्ग जाया–
मात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्
गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ॥ ३९

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र–
गुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं
गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४०

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्
गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य
मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ ४१

अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धू–
स्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा
यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ ४२

यस्याङ्घ्रिपंकजरजः स्नपनं महान्तो
वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै ।

यह्र्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं
जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ॥ ४३

--(भागवत, दशमस्कंध अ. ५२)

"हे भुवनसुंदरा श्रीकृष्णा, ऐकणाऱ्यांच्या कर्णरंध्रांनीं हृदयांत शिरून त्यांचे सर्व ताप दूर करणारे तुझे गुण व पाहणाऱ्यांच्या नेत्रांना आत्यंतिक आनंद देणारें तुझें रूप यांचें वर्णन ऐकून माझें मन स्वाभाविक संकोचही टाकून तुझ्या चरणीं लीन झालें आहे. हे पुरुषोत्तमा, मुकुंदा, कुलशील, रूप, विद्या, वय, ऐश्वर्य आणि प्रभाव यांनीं सर्वस्वीं अनुरूप असणाऱ्या व सर्वांना सदैव आनंद देणाऱ्या आपल्यासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाला पति म्हणून वरावयाची इच्छा कोणती कुलीन पण धैर्यवान् मुलगी करणार नाहीं ? मनानें मी आपणांस पति म्हणून वरलें आहे. माझें सर्वस्व मी आपणांस समर्पण केलें आहे. पराक्रमी पुरुषाला योग्य असें आपण करावें अशी माझी प्रार्थना आहे. सिंहाचा भाग कोल्हयांनीं स्पर्शिणें अयोग्य आहे. मनानें मी सर्वस्वीं आपल्याला समर्पण केलेलें असल्यामुळें चैद्यपति शिशुपालाचा मला स्पर्श न व्हावा. दान, धर्म, उपासना, नियम व व्रतें, देव, ब्राह्मण व गुरु इत्यादिकांची उपासना करून जर कांहीं पुण्य माझ्या गांठीं पडलें असेल तर श्रीकृष्णांनींच माझें पाणिग्रहण करावें. शिशुपालादिकांचा मला स्पर्श न व्हावा. या माझ्या विवाहांत चेदिराज शिशुपालाबरोबरच जरासंधादि मोठमोठे पराक्रमी पुरुष आज आपलीं अगणित सैन्यें घेऊन येणार आहेत. मी असें ऐकलें आहे कीं आपण सर्वसमर्थ व अजिक्य असे योद्धे आहांत. विवाहाच्या आधल्या दिवशीं आपण गुप्तपणें आपल्या सेनापतींना घेऊन यावें व पराक्रम हाच जेथील निर्णायक प्रकार आहे त्या राक्षसविवाहाच्या पद्धतीनें चैद्य, जरासंधादि लोकांची व त्यांच्या सैन्याची धूळदाण उडवून आपल्या प्रतापानें मला घेऊन जावें. मी अंतःपुरांत राहणारी राजकन्या असल्यामुळें माझ्या सर्व बांधवांना कंठस्नान घातल्याविना मला कसें घेऊन जातां येईल अशी शंका आपल्या मनांत येईल. पण मी आपणांस

मार्ग सुचविते. आमच्या घराण्याच्या प्रथेप्रमाणें विवाहाच्या पूर्वदिवशीं आमच्या कुलदेवीची मोठी यात्रा भरते. त्या वेळीं नवऱ्या मुलीला नगराबाहेर गिरिजेच्या दर्शनाला जावयाचें असतें. (येथें रुक्मिणीनें तिला न्यावयाची संधि सुचविली आहे.) हे कमल-नयना श्रीकृष्णा, मोठमोठे अधिकारी आपल्या अज्ञानाच्या निरसना-साठीं तुमच्या चरणाची धूलि स्वतःच्या मस्तकावर घेतात. आपली जर माझ्यावर कृपा होणार नसेल तर व्रतोपवासांनीं शरीर शुष्क करून मी प्राणत्याग करीन व आज नाहीं तरी शेंकडों जन्मांनीं आपली प्राप्ति मी करून घेईनच." ब्राह्मणानें सांगितलें, मी आणलेला रुक्मिणीचा गुप्त संदेश असा आहे. श्रीकृष्णांनीं त्या प्रीतिसंदेशाचा विचार करून विदर्भ नगरींत जावयाचें ठरविलें. ज्याप्रमाणें श्रीकृष्णांचें गुणवर्णन ऐकून रुक्मिणी त्यांच्याकडे आकृष्ट झाली होती तशीच तिच्याही सौंदर्याची कीर्ति भगवान् श्रीकृष्णांनीं ऐकली होती. रुक्मिणीहरणानें तीन गोष्टी साधणार होत्या. पहिली गोष्ट म्हणजे रुक्मिणीची इच्छा सफळ होणार होती. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे एका राजघराण्याशीं घनिष्ठ व नाजूक स्वरूपाचा संबंध उत्पन्न होऊन त्यामुळें त्यांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षांत एका राजपुरुषाच्या साहाय्याची भर पडणार होती; व तिसरी आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मगधराज जरासंधाचा पुन्हां एकदां पराभव करून त्याच्या अंकित असलेल्या राजमंडळाची खोडकी जिरविण्याची ती चालून आलेली संधि होती. त्यांनीं त्या ब्राह्मणाबरोबरच रथांतून विदर्भ नगरीकडे प्रयाण केलें. श्रीकृष्णांचें हें प्रयाण बलरामांना कळतांच बंधुप्रेमानें प्रेरित होऊन यादवांचें सैन्य बरोबर घेऊन तेही निघाले. या लग्ना-साठीं जरासंध, शाल्व, दंतवक्र, विदूरथ, पौंड्रक इत्यादि मोठमोठे बलवान् राजे आपआपल्या सैन्यासह आले होते. श्रीकृष्ण येण्याचा संभव त्यांनाही कळला होता. त्यामुळें तेही लोक सिद्धतेनेंच आले होते. इकडे आपण पाठविलेला ब्राह्मण अद्याप परत कां येत नाहीं म्हणून रुक्मिणी अत्यंत चिंताक्रांत होऊन खिन्न मनःस्थितींत होती. इतक्यांत तिच्या आतुरलेल्या नेत्रांना तो ब्राह्मण दिसला.

सारे शुभशकुन झाले व भाग्यदेवता प्रसन्न असल्याचा तिला प्रत्यय मिळाला. आलेल्या इतर पाहुण्यांबरोबर राजानें श्रीकृष्णांचेंही स्वागत केलें. दुसऱ्या दिवशीं मुलगी देवीच्या दर्शनाला जावयाची म्हणून त्या सौंदर्यसंपन्न नववधूला पाहाण्यासाठी आलेले वीर पुरुष मार्गावर ओळीनें आपआपल्या वाहनांतून बसले होते. त्या सर्वा-समक्ष ठरल्या संकेतस्थळीं भगवान् श्रीकृष्णांनी, सिंहानें कोल्ह्यांच्या तावडींतून स्वतःचा भाग न्यावा, त्याप्रमाणें रुक्मिणीला नेलें. भागवतांत (दशमस्कन्ध अ. ५३) या सर्व प्रसंगाचें अतिशय गोड वर्णन आहे. तें पुढीलप्रमाणें:–

"ती कन्या अंतःपुरांतून बाहेर पडून अंबिकेच्या देवळाकडे जावयास निघाली. अनेक योद्धे तिच्या रक्षणार्थ तिच्याबरोबर होते. पार्वतीचें दर्शन घेण्यासाठी ती पायीच निघाली होती. मनांत मात्र श्रीकृष्णांच्या चरणांचें ध्यान चालू होतें. रुक्मिणीनें मौन धारण केलें होतें. अनेक वृद्ध स्त्रिया बरोबर होत्या. सख्याही बरोबर होत्या. श्रीकृष्ण तेथें येऊन थडकल्यामुळें त्यांचा धाक घेतलेल्या राजांनीं आपआपले निवडक योद्धेही रक्षणार्थ बरोबर दिले होते. नाना प्रकारचीं वाद्यें वाजत होती. बंदिजन वेगवेगळी कवनें म्हणत होते. ब्राह्मण स्त्रियाही बरोबर होत्या. अंबिकेची अनेक स्तोत्रें म्हणणें चालू होतें. मंदिराजवळ येतांच रुक्मिणीनें हस्तपाद-प्रक्षालन केलें व ती आंत मंदिरांत गेली. ब्राह्मण स्त्रियांच्या आज्ञेनुसार तिनें देवीला वंदन केलें, व हात जोडून प्रार्थना केली कीं, हे माते, आपल्या अपत्यासह असलेल्या तुला मी साष्टांग नमस्कार करतें. तुझ्या कृपेनें भगवान् श्रीकृष्णच मला पति म्हणून लाभोत. अनेक पूजाद्रव्यांनीं देवीची पूजा केल्यावर नंतर तिनें ब्राह्मण व सुवासिनींची पूजा केली. त्यांनीं तिला देवीचा प्रसाद दिला. नंतर त्यांचे आशीर्वाद घेऊन व मौनव्रत सोडून आपल्या रत्नमुद्रेनें शोभणाऱ्या हातानें एका सखीचा हात धरून ती मंदिराच्या बाहेर पडली. परमेश्वराच्या मायेप्रमाणें वीरांना मोह उत्पन्न करणारें तिचें विलक्षण लावण्य होतें. तारुण्याच्या देहलीवर ती उभी होती. तिच्या कानांतील सुवर्णकुंडलें तिच्या

मुखाला अधिकच शोभा आणीत होतीं. तिच्या कटिप्रदेशाभोंवतीं रत्नमेखला होती. तापल्या सुवर्णाप्रमाणें तिचा वर्ण होता. मुखावर आलेले केस वारंवार ती सावरीत होती. तिच्या जीवनांतील तोच निर्णायक प्रसंग होता. जमलेल्या राजसमूहाच्या गर्दीत आपल्या जीविताचा नाथ कुठें आहे म्हणून चंचल नेत्रांनीं ती त्या समूहाकडे कोणाच्या लक्षांत न येईल अशा पद्धतीनें पहात होती. मंदस्मित ओंठावर झळकत होतें. अधरोष्ठ बिंबफलाप्रमाणें लाल होतें. मूळचे तिचे दांत कुंदकळ्यांप्रमाणें सुदर असूनही ओठांची रक्तिमा त्यांच्यावर आपली आभा पसरीत होती. गति राजहंसाप्रमाणें सुंदर असून पायांतील मंजुळ नाद करणाऱ्या नुपूरांनीं तिच्या त्या गतींत अधिकच आकर्षण निर्माण झालें होतें. ती मधून मधून वर पहात होती, श्रीकृष्ण कोठें दिसतील म्हणून; पण तिच्या नुसत्या दर्शनानें वेडावलेले राजे लोक तिचें तें मुखमंडल पाहतांच इतकें देहभान विसरले की त्यांच्या हातांतील हत्यारें खालीं गळून पडलीं तरी त्यांना त्याचें भान राहिलें नाहीं. कित्येक तर स्वतः-देखील वाहनावरून पडले. हळूहळू पावलें टाकीत जात असतां पुन्हां तिनें वर पाहिलें तोंच श्रीकृष्ण तिच्या दृष्टीस पडले. श्रीकृष्णांनीं वेगानें आपला गरुडचिन्हांकित रथ त्या गर्दींतून वाट काढीत अनपेक्षितपणें रुक्मिणीच्या जवळ आणला व तिला आपल्या रथांत घेऊन व आडव्या येणाऱ्या सर्व राजे लोकांचा पराभव करून तो द्वारकेच्या रोखानें वळविला."

जमलेल्या जरासंधप्रमुख राजांना तो आपला मोठाच अपमान वाटला व त्यांनीं श्रीकृष्णांवर मागाहून चढाई केली. पण बलराम व इतर यादव वीर यांनीं पराक्रम करून शत्रूंच्या मस्तकांचे पर्वत रचले व उष्ण रक्तांचे डोह निर्माण करून त्या सर्वांना पिटाळून लावलें. रुक्मिणीचा वडील बंधु रुक्मी, 'मी श्रीकृष्णांना मारून रुक्मिणीला परत आणल्याशिवाय पुन्हां राजधानीचें तोंड पहाणार नाहीं' म्हणून निघाला. त्यानें श्रीकृष्णांना रस्त्यांत गांठलें. पण त्या नरकेसरीनें थोड्याच वेळांत रुक्मीचा पराभव करून त्याला मारावयास खड्ग उपसलें. भाऊ मरतो असें पाहून

रुक्मिणीनेंच श्रीकृष्णांचे पाय धरून विनवणी केली. भागवतकार म्हणतात: "भीतीनें थरथरा कांपणाऱ्या, म्लानवदन रुक्मिणीला पाहून तिच्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं रुक्मीला ठार मारलें नाहीं. त्याला ध्वजस्तंभाशीं बांधलें व विरूप करून टाकलें. त्याच्या सैन्याचा यादव वीरांनीं फडशा पाडला."

पुढें बलरामांनीं रुक्मीची सुटका केली. द्वारकेंत भगवान् श्रीकृष्णांचा हा विवाहोत्सव भव्य वैभवानें पार पडला. पुन्हां एकदां श्रीकृष्णांच्या पराक्रमाचें यश दिगंतांत दुमदुमून उठलें.

श्रीमन्महाभारताच्या संहितेंत भगवान् श्रीकृष्ण जे आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात ते यानंतर दृष्टोत्पत्तीस येतात. त्यांच्या चरित्राची ही पार्श्वभूमि लक्षांत घेतली म्हणजे पांडवांना त्यांनीं आधार देतांच पांडवांसारखे पराक्रमी पुरुष त्यांना विनम्र कां झाले हें स्पष्ट होतें. महान् पराक्रमी, निःस्वार्थी, गणराज्याचा संस्थापक व अतिशय श्रेष्ठ पुरुष हें द्रौपदीच्या स्वयंवरांत पांडवांच्या दृष्टीस पडलेल्या श्रीकृष्णांचें स्वरूप आहे. भगवान् श्रीकृष्णांनीं पांडवांच्या साधनयंत्रानें धर्ममूल्यांच्या स्थापनेच्या महत्कार्यास हात घालण्यापूर्वीं भारत राष्ट्राच्या जीवनांत त्यांचें स्वतःचें स्थान कोणतें होतें हा प्रश्न महाभारताच्या इतिहासाच्या वाचकाला स्वाभाविकपणेंच उत्पन्न होतो. ही पार्श्वभूमि त्या प्रश्नावर योग्य तो प्रकाश टाकील.
